

[çeviri makale]

Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-II

Kalevi TAMMINEN-Kari E. NURMI

Çev. Nurten KIMTER

yrd. doç, çanakkale on sekiz mart üniversitesi ilahiyat fakültesi
{ nurtenkimter@comu.edu.tr }

ERUIFD

[2012 / 2, SAYI: 15, SAYFA: 121-157]

Analitik (Tahlili) Gelenekten Gelişimle İlgili Bakış Açıları¹

Modem gelişimsel düşünme, Freud'un libido ve ego gelişimi teorisinden güçlü tesirler almıştır. Freud, çocukluk devresi gelişimsel sürecini oral, anal, ödipal ve gizil dönemlere ayırmıştı. Klasik terminolojinin içeriğinde, klasik terminoloji ile yaygın (mainstream) zihinsel aşama yaklaşımları arasındaki bariz farklılıkların pek çoğunu önemli ölçüde azaltan nispeten tam bir revizyon gerçekleştirilmesine rağmen, klasik terminoloji, psikoanalitik teorinin modem nesne ilişkisi versiyonlarında kısmen korunmaktadır .

Freud'un teorisi yaşa ilişkin birimlerden ziyade normal bio-psikolojik açıdan gelişimsel ardışıklığı (sürekliliği) tasvir eden ilklerden birisidir. Daha önceki tartışmaların pek çoğu, çeşitli felsefi ve dogmatik çağrışımlarla ve geleneksel yedi yıllık birimlerle kavramlaştırıldı. Halbuki Freudçu tartışma, meydana gelecek değişiklikler için biraz toleransı tasvip etmektedir. Freudçu teori aynı zamanda gerileme (geri çekilme) ve takılı kalma kavramlarını da ihtiva eder - çocuk, çeşitli sebepler yüzünden daha önceki bir aşamaya geri dönebilir ya da sadece onun davranışında zahiren bazı irrasyonel belirtilerden anlaşılabilen önceki gizil bir aşamada içsel yönden takılı kalmış olabilir. Bunlar insanoğlunun ve dindarlığın gelişimsel aşama teorilerine ilişkin tartışmalar için de değişmez konular olmuştur (yumuşaklığa ("softness") karşı sertlik ("the hardness") meselesi). Ödipal gelişmeyi ilk analizinde Klein², bazen bir sonraki aşamanın belirtilerinin ileride meydana geleceği şekliyle ortaya çıkabileceği fikrini de ileri sürdü - bir tema fikri dinî gelişme tartışmalarında da ortaya çıkmaktaydı .

Orijinal Freudçu teori esas olarak çocukluk ve ergenlikle ilgili olmasına rağmen onun daha sonraki gelişim hakkındaki araştırma üzerine etkisi unutulmamalıdır . Çözümsel (tahlili) gelenekte yetişkin gelişim teorisinin ilk önemli savunucusu Jung'tu. Jung, kendini gerçekleştirme sürecine "*bireyleşme*" adını vermektedir. Bu süreç, insan psişesinin ferdi ve üstün kişiye ait dinamiklerini birleştirmekte ve bu süreç esas olarak ahlaki kararlarla gerçekleştirilmektedir. Bu süreç insan tabiatında vardır ve muntazam (kurallı) bir modeli takip etmektedir. Jung'un bir anlamda iki ana aşamaya ayırdığı gelişimsel kavramı nispeten ayırt edilmemektedir .Ona göre hayatın ilk yarısı dış realiteye öncelik verme olarak ve ikinci yarısı iç realiteye öncelik verme olarak karakterize edilebilir. Jung'un gelişimsel kavramı (olması gereken normal bir gelişimsel seride) ya değişmeyip olduğu gibi kalan ya da bir önceki gelişme süresince farkında olunmayan kişilik özelliklerine bir geri dönüş, "bir akis"tir .Daha sınırsız bir kişiliğe ulaşma ölüm için bir hazırlık olarak da görülebilmektedir. Jung'un daha sonraki bu bireyleşmede, psikolojik şartlara rağmen, dinî olgunlaşmanın bir türünü gördüğünden şüphe

¹ Kalevi Tamminen And Karı E. Nurmi, Developmental Theories and Religious Experience, Handbook of Religious Experience, Edited by Ralph W. Hood Jr., Religious Education Press, Birmingham, Alabama, Copyright©1995 by Religious Education Press, kitabın 287-312 sayfaları arası XIII. Bölümün tercümesidir.

² Klein, M., *The psycho-analysis of children*, translated by A. Strachey and revised by H.A. Thomer in collab. with A. Strachey. New York: Delacorte Press, 1932.

yoktur. Jung³, bireyleşmeyi arketipsel sembollerin teşekkül ve tezâhürü olarak açıklamaktadır .

Arketiplerin birer birer bir araya gelmesi psişik tecrübenin bilimsel bir sistemidir. Son uygulamada (pratikte) arketiplerin bir araya gelmesi şahsî mitoloji hakkındaki Jungçu görüşlere dayalı popüler yönlerin bir çeşitliliğini meydana getirmektedir⁴. Diğer taraftan bu görüşü destekleyen sadece bir miktar kontrol edilmiş deneysel araştırma bulunmaktadır. Bu yüzden en azından şu an için bu görüş, dinî tecrübenin gelişimi hakkındaki bilimsel araştırmadan daha çok genel Aquarian (kova burççu, saka takım yıldızcı) Yeni çağ hareketinin bir parçası olarak gözükmektedir.

Genel olarak gelişimsel araştırmalar üzerinde ve özel olarak dinî tecrübe hakkındaki araştırmalar üzerinde en belirleyici etkiye sahip olan Freud'tan sonra psikoanalitik araştırma yapanlardan birisi Erikson'dur. Erikson, *Çocukluk ve Toplum* (Childhood and Society) ⁵ adlı kitabında toplumun değer kaynağı ile bireyin epigenetik ruhî gelişimi arasındaki kompleks karşılıklı etkileşimi tasvir etmektedir. Erikson'un iyi tanımlanmış ve nitelik bakımından farklı aşamalardan oluşan kavramlaştırması bütün bir yaşam süresini kapsamaktaydı. Bu kapsamlı teorinin temel prensiplerinden birisi, her aşamanın özel ruhî bir gücün gelişimine bağlanmasıdır:

1. Temel Güven
2. Özerklik
3. Girişim (Kişisel teşebbüs)
4. Çalışkanlık (Gayret)
5. Kimlik (Özdeşlik)
6. Samimiyet (Teklifsiz dostluk)
7. Üreticilik
8. Ego Bütünlüğü (Erikson, 1982)

Aşamalardan herhangi birisinde tutuklu kalma, ister istemez bir sonraki aşamayı engelleyecektir. Bu ruhî güçleri elde etme, ruhî bir krizin başarılı bir çözümlenmesini gerektirmektedir. Bütün nitelikler gelişimin başlangıcından itibaren bir hazırlayıcı formda mevcuttur ve bu nitelikler bedensel fonksiyonlar, kişisel tecrübeler ve topluma ait sosyal ilişkilerle birbirinden ayrılmaz suretle ilişkilidir. Psikoanalitiğin dışındaki (nonpsychoanalytic) gelişimsel kavramlaştırmalar için Erikson'un ergenlik, yetişkinlik ve ihtiyarlık hakkındaki fikirleri bilhassa önemli olmuştur.

³ Örneğin, Jung, C. G., *Die Psychologie des Unbewussten*. (English in Collected Works, Vol. 7). Zurich: Rascher, 1943.

⁴ Örneğin, Feinstein, D., and S. Krippner, *Personal mythology .The psychology of your evolving self Using ritual. dreams. and imagination to discover you inner story*. Los Angeles: Jeremy P. Tarcher, 1988; Larsen, S., *The mythic imagination: Your quest for meaning through personal mythology*. New York: Bantam, 1990.

⁵ Erikson. E. H., *Childhood and society*. 2nd ed. New York: Norton, 1950.

Ergen kimlik oluşturma işinde başarısız olursa, ciddi kimlik karmaşası ya da rol karışıklığı bir sonraki gelişim aşamasını olumsuz yönde etkileyecektir .Kriz; büyük ölçüde bir gence, bir birey olarak ayniyetini (aynılığını) sorgulatan cinsel gelişme ve olgunlaşma tarafından meydana getirilmektedir. Yetişkin rolleri, ileride kişisel süreklilik tecrübesine ve kendilik değerine ilâveten değişmez (daimi) bir sosyal kimliği de gerektirmektedir⁶.

Çocukluk ve Toplum adlı eserinde Erikson, yetişkinlikte sosyal olarak bütün gelişimsel vazifelerin ya da "faziletlerin" en önemlisi olarak üretkenliği (veya üreticiliği) görmektedir. Üretkenliğin sevgiyle ya da zorunlulukla meydana getirilip getirilmediği özel bir ilgi duymayla (care) karakterize edilmektedir. Bu aşama göz önünde tutulduğunda Erikson Manastır hayatına ait geleneklere de işaret etmektedir. Bu gelenekler, bir örnek olarak kültürel bir gereklilik olarak üretkenlik için önemli bir tabii sonucu anlama ihtiyacına hizmet etmektedirler. Özel bir ilgi duymaya (care) karşı çıkma, reddedicilik diye isimlendirilmektedir ve bu reddedicilik; seçici bir şekilde reddetme ihtiyacının üstesinden gelecek olan öğrenme olmaksızın üretkenliğin, başaramayacağı şeklindeki Erikson 'un kriz görüşü için gereklidir.

Erikson'un yaşlılık bütünlüğünü tanımlaması, tutarlık ve bütünlüğün elde edilmesi üzerine vurguda bulunmasıyla Jungçu düşünceye oldukça yaklaşmaktadır. Erikson'un yaşlılık bütünlüğünü tanımlaması açık bir şekilde manevi fikirlerle olgun ego niteliklerinin bir sentezi olmaktadır. Ölümle karşı karşıya gelmedeki cesaret yaşlılık bütünlüğünün dönüm noktalarından birisidir. Bilgelik (veya hikmet), çoğu kez dinî ya da felsefî bir öğreti tarafından sağlanmaktadır. Bu yüce gelişmenin karşı kuvveti, daha önce kadın ya da erkek için değerli olan her şeyden neredeyse bireyi mahrum etmekle tehdit eden, ümitsizliktir.

Erikson 'un teorisi, gencin kimlik krizi ve zihinsel gelişme araştırmaları ve tanımlamaları için genel bir hüküm vermeden önce bilinmesi gereken şart veya değer hükmü olarak kullanılmıştır. Bu teori aynı zamanda çocukların ve ergenlerin yaşam sorunları ile ilgili bazı araştırmalar için başlangıç noktaları vermekteydi. Strommen ⁷, 14-18 yaş ABD'li yükseköğretim öğrencilerinin ve onların hayat tarzlarının genel bir incelemesini gerçekleştirdi. Strommen, her biri çok geniş (büyük) bir tabiatın bir takım sorunlarında temsil edilen beş ana faktöre ilişkin faktör analizinin esası hakkındaki sonuçlarını özetledi. Örnek olarak, bu faktörlerin ikisi yani kendilik-ilişkileri ve dinî kimlik kısaca burada ortaya konulmaktadır.

Birinci kategoriye dair kişisel hataların farkında olma ve kendine güven eksikliği, kendilik saygısı (self-esteem) duygusunu zayıflatmaktadır. Bu, içinde öz saygı (self-regard) nın gitgide azaldığı bir dönem gibi gözükmektedir. Ebeveynlere

⁶ Erikson. E. H., *Childhood and society*. 2nd ed. New York: Norton,1950; Insight and responsibility. Lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight New York: Norton, 1964.

⁷ Strommen, M. P., *Five cries of youth*. New York: Harper & Row, 1974.

karşı tutumları, cinsellik (sex) karşısındaki tutumları ve akademik problemleri içeren insan ilişkileri bu dönemde karşılıklı ilişki içindeydi. Kendilik saygısı (self-esteem) aynı zamanda inançla ilişkilendirilmekteydi ve onun eksikliği, Tanrı'dan soğuma ve O'ndan uzak olmanın farkındalığı ile ilişkilendirilmekteydi. Düşük öz saygıdan yakınan (acı çeken) genç, nasıl bir dost kazanılacağını ve bir dost olunacağını öğrenmede (% 78) ve aynı şekilde yaşamda amaç ve anlam bulmada (% 78) kiliseden yardım beklemekteydi.

Strommen aynı zamanda aktif olarak cemaate ait (toplumsal) aktivitelere katılan, Tanrı'dan özel yardım isteyen insanlar için dua eden, ahlâki kararları için dinî rehber arayan ve kilise sosyal çalışmalarıyla ilgilenen % 30'luk örneklem grubunu da tasvir etmektedir (tanımlamaktadır). Onlar diğerlerinden daha çok Tanrı 'nın varlığının bilincinde idiler ve O'nun sevgi ve korumasına güvenmekteydiler. Buna rağmen onların, kendine güven eksikliği, akademik problemler, kişisel hatalar, sınıf ilişkileri ve millî (ulusal) sorunlardan diğerleri kadar rahatsız olduklarını fark etmek oldukça ilginçti. Bununla birlikte onları benlik saygısı (self-esteem) çok daha yüksekti. En dindar bir şekilde hareket edenler aynı zamanda inançta ve hizmette gelişmek (ilerlemek) isteyenlerdi.

Tamminen⁸ ve Pirinen⁹, projektif fotoğraflar ve sonuca bağlanmamış (açık uçlu) metinler kullanarak Finlandiyalı çocuk ve ergenlerin yaşam sorunlarını incelediler. Tamminen 7 -16 yaş grubu ve Pirinen 16-18 yaş grubu üzerinde yoğunlaştı. Onların araştırmaları, 10-13 yaş arası çocukların yaşam sorunlarının hemen hemen benzer projektif ölçülerle incelendiği bir kısım İsveçli araştırmacılardan ilham almaktaydı¹⁰.

Pirinen özellikle genç insanların yaşam sorunlarının, bir kimlik oluşturma ve kimlik krizi çağı olarak Erikson 'un ergenlik çağı teorisini ne dereceye kadar yansıttığı ile ilgilendi. Pirinen, en genel hayat sorunlarının, ergenin kimlik oluşturmalarının en sık söz edilen konular olarak ego, aile, arkadaşlar ve flört etmeyle birlikte olgunlaşma süreci için gerekli olduğunu açık bir şekilde gösterdiğini teyit etmektedir. Geçmiş ve gelecek hakkındaki düşünceler, kimlikteki süreklilik ve aynılık iç tecrübesini anlatmaktadır. Aynı zamanda kendisini arkadaşlara bağlamak ve flört etmeye iştirak etmek suretiyle genç insanın ana-baba otoritesinden bağımsız olmak gayretini yansıtan aynı bağlam olgunlaşma sürecini içermektedir.

⁸ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten elämäkysymykset uskontokasvatuksessa* (Life questions of children and young people in religious education). Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 99. Helsinki, 1975; *Existential questions in early youth and adolescence*. Research Reports on Religious Education C5/1988. Institute of Practical Theology, University of Helsinki, 1988.

⁹ Pirinen, H., *Nuorten elämäkysymykset identiteetin etsimisessä* (English summary: Life problems in adolescence: Young peoples search for identity) Doctoral dissertation, Helsinki: Suomalaisen teologisen kirjallisuuden seura 135, 1983.

¹⁰ Hartman, S. G., S. Pettersson, and G. Westling, *Vad funderar barn på?* (What do children think about?) Stockholm: Utbildningsforlaget, 1973; Hartman, S. G., *Children's philosophy of life*. Dissertation Malmö GWK Gleerup, 1985.

Tamminen'in ¹¹ araştırma sonuçları ve onun tekrarı mahiyetindeki (tekrarlanan) araştırma ¹² sonuçları ergenliğe girişte kimlik arayışını, gelecekle ilgili olan sorularda bir artış olarak ve bir ölçüde hayatın amacına ilişkin sorular olarak ortaya koymaktadırlar. Bu tür araştırmalarda değişik yaş gruplarındaki çeşitli hayat problemlerinin umûmiliği hususunda kesin sonuçlar elde etmek imkânsızdır. Sonuçlar bir ölçüde ölçme aracı ve uyarıcılara (teşvik edici şeylere) bağlıdır. Bununla birlikte bu sonuçlar, değişik yaş gruplarında mevcut olan sorunları tetkik etmedeki eğilimleri açığa çıkarmaktadırlar.

Motivasyon, Tutumlar ve Deneyimler Açısından Dinî Gelişim

Motivasyonel Yapılar Olarak Tutumlar:

Motivasyon kavramı bir taraftan eylemin güçlerini başlatma ve onlara enerji vermeye diğer taraftan onların kontrolüne işaret etmektedir. Motivasyon bir temel ihtiyaçlar katmanından ve bir tutumlar üst yapısından oluşan bir bileşim olarak görülebilir. Bu bakış açısından öncelikle, dinin biyolojik bir ihtiyaç olup olmadığının ya da onun sadece sosyal olarak şarta bağlı, alışılmış (mutat) bir fenomen olup olmadığının sorulması doğaldır. İkinci olarak, tartışmamızın esas kısmı, dindarlığın daha ziyade tutum teorileri açısından tartışıldığı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Tutum teorileri doğrudan doğruya insan aksiyonu ile elde edilen deneyimlerle ilişkilidir.

Tek başına dinî tecrübenin biyolojik tabiatını tartışma hususunda yetersiz kanıt mevcuttur. Bir anlamda insanın dine ihtiyaç duyduğunu söylemek anlamlı olabilir. Kimlik için kişisel olarak değişmeyen (dayanılan) bir değer esasına ihtiyaç olduğu gibi kişisel güvenlik ve daha derin açıklamalar için bir tür manevi (kutsî) "ihtiyaca" ve her şeyi kuşatan bir vahdet (birlik) duygusuna sahibiz. Bütün toplumlarda dinin var olması; dindarlığın, insanda doğuştan gelen bir din ihtiyacı üzerine dayandırılabilceğini ispatladığı zaman zaman dile getirilmektedir.

Bu hususla ilgili olabilen tutumların kalıtsal oluşu hakkında bir araştırma mevcuttur. Bu araştırma, esas olarak ikizlerin incelenmesi olarak gerçekleştirilmiştir ve dindarlık genellikle muhafazakâr (conservative) tutumların bağlamı içinde düşünülmüştür. Sonuçlar ikna edici değildir. Bu var olan nispeten

¹¹ Tamminen, K., *Lasten ja nuorten elämäkysymykset uskontokasvatuksessa* (Life questions of children and young people in religious education). Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 99. Helsinki, 1975; *Existential questions in early youth and adolescence*. Research Reports on Religious Education C5/1988. Institute of Practical Theology, University of Helsinki, 1988.

¹² Jaakkola, M., *Peruskoululaisten elämäkysymykset* (Life questions of schoolchildren). Master thesis, Faculty of Theology, University of Helsinki, 1988; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

muğlak kavramlaştırmalar gerçekte ihtiyaç duyulan değerlendirme türüne müsaade etmemektedir. Fakat örneğin genel zekâ (anlayış), dışa dönüklük ve anksiyete ile birlikte kullanılanlara benzer prosedürlerle sosyal tutumlar açısından nispeten ırsî oluş (kalıtsallık) büyük bir farkla en düşük seviyede gibi gözükmekte ve %30'u aşmamaktadır. Şu anda en güvenilir varsayım, dinle ilgili zihinsel yapılar oluşturmak için genetik olarak belirlenmiş bir hazırlığın (istekliliğin) varlığı olarak gözükmektedir. Fakat bu hazırlık yaratılıştta geneldir, özellikle herhangi özel bir dine tâbi değildir.

Din fevkalade kompleks, çok yönlü ve sembolik bir üst yapıdır. Bir kişinin dinî onun festival ve ritüel tecrübelerini belirlemekte, pek çok günlük faaliyetine aksettirilmekte ve onlardan bir kısmını doğa üstü (supernatural) anlam örneklerine dönüştürmektedir. Bu gibi düzenleri (regularities) ve tecrübî dönüşümleri açıklamak için nispeten genel ve şumullü teorik bir temel gereklidir. Genellikle bu, tutum teorisine dayanarak gerçekleştirilmektedir.

Dinî Tutumların Gelişimi

126

Sosyal tutum teorileri esas olarak gelişimsel olmamalarına rağmen, tutum kavramı çocukluk ve ergenlikteki gelişmeyi tanımlamada önemli olmuştur. Dinî gelişim araştırmalarında, dinî tutumlardaki değişikliklerin tanımlamaları, egemen bakış açılarından birisi olmuştur. Bazı araştırmalarda dinî tutumlardaki değişikliklerin tanımlamaları bir bütün olarak dinî gelişmenin tanımlaması için temel bile oluşturmuştur¹³.

Tutum, sosyal psikolojideki en merkezî kavramlardan birisidir. Fakat onun tanımı konusunda pek çok ihtilâf mevcuttur. Olson ve Zanna ¹⁴ "çoğu tutum teorisyeninin:

a) Değerlendirmenin, tutumlar açısından muhtemelen üstün bir merkez teşkil ettiğini,

b) Tutumların hafızada temsil edildiklerini,

c) Tutumların duygusal, zihinsel ve davranışsal sonuçlarını meydana getirme imkânı olduğu gibi tutumların duygusal, zihinsel ve davranışsal köklerini ayırt edebilme imkânının olduğunu da (anlaşılabilirliğini) kabul ettiklerini" varsaymaktadırlar.

Böylece, bir tutumdaki üç boyut genellikle ayırt edilmektedir: Duygusal (hissî) unsur bir kimsenin tutum objesine karşı duygularını ve onun bu objeyi değerlendirdiğini göstermektedir. Zihinsel unsur, tutum objesi hakkındaki bilgiyi temsil etmektedir. Davranışsal unsur, bu objeyle ilişkili aksiyona işaret etmektedir.

¹³ Örneğin, Virkkunen. T.P., *Yksilön uskonnollinen kehitys* (The religious development of an individual). Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 94. Helsinki, 1975.

¹⁴ Olson, J. M., and M. P. Zanna, Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 1993, 44: 119.

Bununla birlikte çoğu kez tutumlar ve gerçek aksiyonlar arasında önemli bir fark vardır. Bir tutumdaki unsuru tanımlama, onun değerlendirilmesi ya da duygusal boyutunu vurgulamadır.¹⁵ Tutum objesi olumlu, nötr ya da olumsuz olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte araştırmacılar bir tutumdaki bu unsurların karşılıklı ilişkisi hakkında hem fikir değildirler.

Bir tutumun unsurları büyük ölçüde birbirlerine örülmüş olarak genellikle kabul edilmektedir. Fakat bazı araştırmacılar bu unsurların arasını daha güçlü bir şekilde ayırmışlardır. Fishbein ve Ajzen¹⁶, örneğin; tutumu, duygusal boyutla sınırlandırmaktadırlar ve inanç, zihinsel unsuru oluşturmaktadır. Onlara göre inançlar bir tutumun temelidirler ve o tutumu tanımlarlar. İnançlar kişinin belirli bir konu hakkında sahip olduğu bilgi ve haberi (malumatı) temsil etmektedirler. Fishbein ve Ajzen davranışla ilgili ya da arzu ve istekle ilgili olan üçüncü boyutu iki kısma ayırmaktaydılar: hedef ya da hedeflenmiş aksiyon ve tutumun belirli bir objesine doğru yönelen aksiyonun bizâtihi kendisi.

Böylece tutumlar daima bir yönle ilişkili içeriğe sahiptirler. Bu yönü vurgulayarak ya tutumlar ve onların gelişimleri hakkında ya da inançların gelişimleri hakkında konuşabiliriz. İnançlar sadece bilgiyi temsil etmemektedirler aynı zamanda değerlendirmenin bir kabulü ya da reddi, daima "şuna..... inanıyorum", "şunu..... inkar ediyorum", "şundan..... şüphe ediyorum" şeklindeki inançlarla ilişkilidirler¹⁷.

Oerter¹⁸ dinî tutumların gelişimi hakkında ilginç bir bakış açısı sunmaktaydı. Bu bakış açısına göre varsayılan üç unsur aynı zamanda eşit -oranda gelişmemektedir ancak sadece tedricî bir şekilde bir teklikte karışık birleşmektedirler. Başlangıçta çocuk (dua, haç işareti yapma gibi) dinî adetleri öğrenir, daha sonra duygusal unsur aksiyona hamledilmiş olur. Tedricî olarak tutumun zihinsel unsuru da belirginleşir. Zihinsel unsur, iki boyut arasındaki (duygusal ve davranışsal) çekişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Oerter'in bakış açısı bir sonraki araştırmadan biraz dolaylı destek almaktadır ancak hiçbir girişim direk olarak onun görüş açısına işaret etmemiş ve onu test etmemiştir.

Meadow ve Kahoe'nin¹⁹ gelişimsel kavramı, yaş ya da üç-unsur modeliyle ilişkili olmamasına rağmen Oerter'in görüşüne yaklaşır. Meadow ve Kahoe'nin

¹⁵ Abelson. R. P ., and M. J. Rosenberg, Symbolic psycho-logic: A model of attitudinal cognition. *In Readings in attitude theory*, edited by M. Fishbein. New. York: Wiley, 1967; Olson, J. M., and M. P. Zanna, Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 1993, 44: 117-154.

¹⁶ Fishbein. M.. and I. Ajzen, *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading. MA: Addison-Wesley, 1975.

¹⁷ Rokeach, M., *Beliefs. attitudes and values, A theory of organization and change*, San Francisco Jossey- Bass, 1972.

¹⁸ Oerter, R., *Moderne Entwicklungspsychologie* (Modern developmental psychology). Donauwörth. Verlag Ludwig Auer, 1969.

¹⁹ Meadow, M. J., and R. D. Kahoe, *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York. Harper & Row, 1984.

modeli iki motivasyonel boyuta dayalıdır. Bu boyutlardan birincisi deneysel olarak çokça tetkik edilmiş içgüdümlü (bireyin başka bir husus (yol vs.) etrafında dönüp dolaşmaktan ziyade dinin hizmetkârı olması) dindarlığa karşı dış güdümlü (aracı olan, faydacıl, Tanrıyı kendi amaçları uğruna kullanma) dindarlık²⁰ ya da samimi olarak bağlanılan dindarlığa²¹ karşı his veya şuurla birlikte giden gayri ihtiyari dindarlıktır. Meadow ve Kahoe, in²² kendileri tarafından önerilen boyutların ikincisi otonom (özerk) dindarlığa karşı itaatkar ya da başka -yönelimli (other -directed) dindarlıktır. Meadow ve Kahoe, bir kimsenin dinî bir geleneğin etkisi altına girerken bunun çoğu kez stres, kriz ya da anksiyeteler gibi dış güdümlü sebepleri olduğunu varsaymaktadırlar. Bu gelenek daha sonra mensupları arasında itaati (inançlara, ayin ve ritüellere) telkin etmektedir. İç güdümlü dindarlığa dönüşüm, ben-merkezci vasıta olmadan öteye doğru bir harekete dayanır ve aynı zamanda dogmatizm özgürlüğünü içerebilir. Otonom (özerk) iman kavramı sadece birkaç birey tarafından ulaşılan daha yüksek bir aşama olarak takdim edilmektedir. Teorisyenler, böyle bir özerkliğin genellikle dinî gelenekler tarafından teşvik edildiğine dikkat çekerler. Teorisyenler, mistik tecrübenin, zekânın ve özellikle felsefedeki eğitim ve öğretimin bu nadir dönüşüm için etkili olabildiğini düşünmektedirler.

Dine karşı tutumlar ve çocukların ve genç insanların dinî inançları son zamanlarda oldukça sık bir şekilde bilimsel araştırmanın konusu olmuştur. Sonuçlar genelde benzer bir gelişim çizgisini göstermektedir: dine karşı tutumlar ergenlik çağında yaklaşık 13-15 yaş arası gençlerde açık bir şekilde daha negatif olmaktadır²³. Bu sonuçlar daha önceki araştırmalarla tutarlılık göstermektedir: şüphelerin başlangıcı genellikle ilk ergenlikte yaklaşık 11 ila 13 yaş arasında ortaya çıkmaktadır²⁴.

²⁰ Allport, G. W., *The individual and his religion*, New York Macmillan, 1950; Allport, G. W., and J. M. Ross, Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, 5: 432-443.

²¹ Allen, R. O., and B. Spilka, Committed and consensual religion: A specification of religion & prejudice relation-ships. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1967, 6: 341-348.

²² Meadow, M. I., and R. D. Kahoe, *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York: Harper & Row, 1984.

²³ Örneğin, Hyde, K. E., Religious concepts and religious attitudes I and II. *Educational Review* 15, 1963: 132-141, 271-226; *Religious learning in adolescence*. Educational Monographs VIII. University of Birmingham, Institute of Education, Edinburgh: Oliver & Boy, 1965; Richmond, R. C., *Maturity of religious judgments and differences of religious attitudes between the ages of 13 and 16 Years*. Dipl. in psychology of childhood, University of Birmingham, 1970; Turner, E. B., *Religious understanding and religious attitudes in male urban adolescents*. Doctoral dissertation, The Queen's University of Belfast, 1970; General cognitive ability and religious attitudes in two school systems. *British Journal of Religious Education* 2: 136-141, 1980; Hyde, K. E., Adolescents and religion. In *Handbook of youth ministry*, edited by D. Ratcliff and J.A. Davies. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1992.

²⁴ Argyle, M., and B. Beit-Hallahmi, *The social psychology of religion*. London: Routledge & Kegan Paul, 1975; Turner, E. B., *Religious understanding and religious attitudes in male urban adolescents*. Doctoral dissertation, The Queen's University of Belfast, 1970.

Araştırmasındaki yaş dağılımı oldukça geniş olan, 8-15/16 yaş, Francis²⁵, İngiliz çocuklar ve genç insanlar arasında dine karşı tutum değişikliğinin ergenlik çağından bile önce açık bir şekilde başladığını ifade etmekteydi. Daha negatif tutumlara doğru değişim bile tamamen bu yaşlar süresince idi. Hiçbir özel dönüşüm noktası görülemezdi. Bununla birlikte 11-16 yaş arası İskoçyalı orta ve lise seviyesindeki okul öğrencileri arasında Francis'in tutum ölçeğini kullanan Gibson²⁶, en büyük değişimin 13 ve 14/15 yaşları arasında meydana geldiğini ifade etti. Aynı ölçeğin kullanıldığı Greer'in araştırmasında²⁷, 8-16 yaş arası Kuzey İrlandalı çocukların tutumları 8-10 yaş arasında biraz daha pozitif idi, ancak sonraları artışlar tamamıyla daha negatif olmaktadır.

Yukarıda sözü edilen araştırmalar dine ya da Hristiyanlığa karşı genel bir tutumu ölçmekteydi. Tamminen²⁸, faktör analizini esas alarak inanç ifadelerinin ölçümünü dokuz skalada tanzim etti. "Tanrıya güven" ve " Kutsal Kitabın hakikatine inanç" gibi bazı inanç skalaları hususunda, 7-20 yaş arası Finlandiyalı öğrencilerin gelişimsel çizgileri daha önceki araştırmalarla benzerlik gösteriyordu. Daha negatif bir tutuma doğru değişim 9-10 yaş arasında henüz başlamaktaydı, ancak Hristiyan dinine karşı en önemsemeye değer kayıtsızlık 13 -15 yaş arasında, ergenlik çağına meydana gelmekteydi. Bundan sonraki değişimler belli belirsizdi. Bununla beraber bütün inanç değişimleri benzer bir çizgiyi takip etmiyordu. Örneğin, legalistik²⁹ bir Tanrı kavramını inkâr etmeye doğru belirgin bir değişim 7 /8 yaş ve 9/10 yaş gruplarında henüz meydana gelmekteydi; bundan sonraki değişimler belli belirsizdi. Önemsemeye değmez bir değişim, ölümden sonraki hayata ve ahlak ilminin temeli olarak dinin önemine inanmada meydana gelmekteydi.

Ergenlikte ve ondan sonra, daha negatif bir tutuma doğru değişim, zorunlu olarak dinî, inançların inkârı anlamına gelmez fakat genellikle şüphe ve eleştirel düşünmede bir artış anlamına gelir³⁰.

²⁵ Francis, L. J., Measurement Reapplied: Research into the child's attitude toward religion. *British Journal of Religious Education* I, 1979: 45-51; The decline in attitudes toward religion among 8-15 year olds. *Educational studies*, 1987, 13: 125-134; Drift from the churches: Secondary school pupils' attitudes toward Christianity. *British Journal of Religious Education* , 1989,11: 76-86.

²⁶ Gibson, H, M., Attitudes to religion and science among schoolchildren aged 11 to 16 Years in a Scottish city. *Journal of Empirical Theology*, 1989, 2: 5-26.

²⁷ Greer, J. E., Religious attitudes and thinking in Belfast pupils. *Educational Research*, 1981a, 23: 177-189.

²⁸ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study.* Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

²⁹ Kanuna tıpa tıp riayet

³⁰ Turner, E. B., *Religious understanding and religious attitudes in male urban adolescents.* Doctoral dissertation, The Queen's University of Belfast, 1970; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study.* Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki:

Böylece ergenlik dönemi, 12-15 yaşlar arası, dinî tutumların gelişiminde ve genel olarak dinî gelişimde bir geçiş (transition) dönemi olarak gözükmektedir. Çocuklukta aşikâr sayılan tutumlar ve değerler şimdi yeniden değerlendirilmektedirler. Pek çok faktör ergenliğin bu eleştirel aşamasıyla ilişkilidir.

Hyde³¹ ve Richmond³², düşüncenin somuttan soyuta doğru gelişimiyle dine karşı negatif tutumların gelişimini ilişkili görmektedir. Düşüncece bir değişim, daha önceki inançlara karşı ve oldukça somut olan kavramlara karşı eleştiricilikle sonuçlanmaktadır. Bu aşama aynı zamanda sosyal dünyanın genişlemesi ve delikanlı kültürünün başka değişik formlarına ve çetelere, akran gruplarına doğru yönelme anlamına gelmektedir. Yaş ve tecrübe ile birlikte ergen, sosyal değerlerin ve görüşlerin yeni türlerini yeniden organize etmeyi öğrenmektedir. Genç insan aynı zamanda çoğulcu bir toplumdaki belirli normların ve değerlerin aykırılığını fark etmektedir.

Gelişme ritmindeki cinsiyet farklılıklarının, kızların tutumlarının ortalama olarak erkeklerin tutumlarından daha erken değişmeye başladığı dikkatli gözlemlerle fark edilebilmektedir³³. Genellikle, tüm araştırmalarda, kız çocuklarının - ve kadınların -dine karşı tutumları ortalama erkek çocukların ve erkeklerin tutumlarından daha pozitif olmaktadır.

Dinî tutumların gelişiminde istikâmetten ziyade süratte -mezhepsel farklılıklar vardır. Bu, Greer'in³⁴, Katolik ve Protestan öğrenciler arasında mevcut farklılıkları araştırmasındaki durumdur. Bununla birlikte, aynı mezhep içerisinde bile İngiltere'de, Kuzey İrlanda da ve bu toplumlarda dinin işgal ettiği farklı pozisyonu yansıtabilen İrlanda Cumhuriyetinde kilise okullarındaki Katolik çocukların yanıtlarında olduğu gibi farklı iki dinî kültür arasında farklılıklar vardır³⁵.

Dinî tutumların gelişimi farklı iki birey arasında büyük ölçüde değişim göstermektedir. Erinlik çağında ve ergenlikte pozitif dinî tutumlarını güçlendiren

Tiedekirja), 1991; Hyde, K. E., *Religion in childhood and adolescence: A comprehensive review of the research*. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1990.

³¹ Hyde, K. E., *Religious learning in adolescence*. Educational Monographs VIII. University of Birmingham, Institute of Education, Edinburgh: Oliver & Boy, 1965.

³² Richmond, R. C., *Maturity of religious judgments and differences of religious attitudes between the ages of 13 and 16 Years*. Dipl. in psychology of childhood, University of Birmingham, 1970.

³³ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

³⁴ Greer, J. E., Religious attitudes and thinking in Belfast pupils. *Educational Research*, 1981a, 23: 177-189.

³⁵ Kay, W., *Religious thinking. attitudes and personality among secondary pupils in England and ; Ireland*. Doctoral dissertation. Reading, 1981; Hyde, K. E., *Religion in childhood and adolescence: A comprehensive review of the research*. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1990.

genç insanlar da vardır. Cemaate ait aktivitelere sürekli olarak katılanlarda, en azından diğerlerindeki kadar kolayca görülür bir biçimde negatif tutum değişiklerinin olmadığı kolayca anlaşılabilir 36 . Gerçekte bu, sadece, dindarlığın farklı boyutlarının ya da unsurlarının birbiriyle yakın bir şekilde ilişkili olduklarını göstermektedir.

Evin dinî atmosferi ve anne-babanın dindarlığı biraz daha küçük çocuklardaki dinî tutumları daha iyi açıklıyor gibi gözükmektedir. Dinî tutumların gelişimi akran grubu, okul topluluğu ve okulda ve dinî topluluklarında kendilerine verilen dinî eğitim gibi başka pek çok faktörle de ilişkilidir37.

Fishbein ve Ajzen38, tutumları değiştirmede iki temel stratejiyi ayırt ettiler: , aktif katılım ve ikna edici iletişim. Küçük gruba katılma ve evden, akran grupları, sınıf ve okul ortamına kadar uzanan mekânlarda başkalarıyla birlikte yaşama, okul çocuklarının tutumlarını değiştirmede oldukça önemli rol oynamaktadır. Basın ve televizyondan okul ve dinî topluluktaki derse kadar uzanan bilgi ve iletişim kaynakları çoktur. Dinî tutumlarla ilgili yukarıda sözü edilen bağlantıların bir kısmı, bu stratejilere uygun düşen araştırmalarda bulunmaktaydı. Dinî tutumların değişmesi üzerinde basın ve televizyonun etkisi konusunda çok az kanıt vardır. Ancak basın ve televizyonun son on yıllar boyunca en azından Avrupalı gençlerin sekülerizasyon sebepleri arasında yer aldığı ifade edilmektedir39. Bununla birlikte kitle iletişim araçlarının etkisi, bağımsız bir fenomen olmayıp, bilakis kültürel atmosferle ilgili daha genel modem değişikliklerin bir görünümü ve değişik gençlik kültürlerinin etkisine dair bir görünüm olmaktadır.

Genellikle tutumlar güç ve merkezîyetlerine bağlı olarak kuşkusuz daha yavaş bir şekilde değişmektedirler. Güçlü ve belirgin tutumların, daha zayıf ve daha belirsiz tutumlardan daha yavaş bir şekilde değişmesi doğaldır. Kriz süreleri boyunca dine karşı tutumlar daha hızlı ve daha büyük değişikliklere maruz

36 Hyde, K. E., *Religious learning in adolescence*. Educational Monographs VIII. University of Birmingham, Institute of Education, Edinburgh: Oliver & Boy, 1965; Kay,W., *Religious thinking. attitudes and personality among secondary pupils in England and Ireland*. Doctoral dissertation. Reading, 1981

37 Bkz. Turner, E. B., *Religious understanding and religious attitudes in male urban adolescents*. Doctoral dissertation, The Queen's University of Belfast, 1970; Francis. L. J., *An enquiry into the concept "readiness for religion."* Doctoral dissertation. University of Cambridge, 1976; Measurement Reapplied: Research into the child's attitude toward religion. *British Journal of Religious Education* I, 1979: 45-51; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

38 Fishbein. M.. and I. Ajzen, *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Reading. MA: Addison-Wesley, 1975.

39 Nembach, U., *Jugend und Religion in Europa* (Youth and religion in Europe). Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987; Francis. L. J., Monitoring attitude towards Christianity during childhood and adolescence. *Kasvatus ja uskonto*. Toim. M. pyysiäinen. Porvoo: WSOY, 1988: 230-247; Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

kalabilirler. Bunlar, genellikle zihinsel tutarlılık teorileri olarak bilinen tutum değişikliği modellerinin bir türünde açıklanmıştır. Örnek olarak en sık zikredilenlerden birisi, zihinsel elementler arasındaki psikolojik tutarsızlık ilişkilerinin farkında olmanın bir sonucu olarak düşünce ve aksiyondaki değişiklikleri öngören Leon Festinger'in zihinsel tutarsızlık teorisidir. Bu teori, bazı dinî fenomenlerle ilişkili olarak da kullanılmaktadır⁴⁰. Bu teori, kısmen erinlik ve ergenlikteki tutum değişikliklerine de bir açıklık getirebilmektedir.

Çocukluk ve Ergenlikte Dinî Tecrübeler

Bu el kitabında dinî tecrübe en geniş anlamda takdim edilmektedir. Ve bu el kitabı, pratik olarak dindarlığın bütün çeşitlerini içermektedir. Dinî tecrübeler daha sınırlı bir anlamda da müzâkere edilebilmektedir. Dinî kavramlar daima tecrübelerle dayandırılmaktadır. Ve bunlar temel yapı taşları (building blocks) olarak kullanılmaktadırlar. Bireyin dışında ortaya çıkan kararlara (decisions) ya da eleştirel noktalara (critical points) bağlı olan ve duygusal olarak zirve tecrübelerine hamledilen ve bütün bir hayatın gelecekteki rotasını belirleyebilen *yoğun dinî tecrübeleri* konuşmak da yaygındır.

Çocukların dinî tecrübeleri pek az da olsa incelenmiştir. Bu yüzyılın başlangıcında, dinî tecrübeler sık sık mütalaa edilmekteydi, fakat araştırma, özellikle ihtida gibi sıra dışı ya da son derecede güçlü tecrübeler üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu ilk araştırmaya göre dinî tecrübeler en erken erinlikte ancak seksüel olgunlaşma ile birlikte meydana gelebilirdi⁴¹. Daha yakın zamanlardaki diğer araştırmalar da, dinî tecrübelerin özellikle ergenlik esnasında meydana geldiğini ortaya koymuşlardır. Bu cevap, Hay'ın araştırmasında⁴² pek çok üniversite öğrencisi tarafından verilmekteydi. Benzer bir şekilde, Paffard'ın araştırmasında⁴³ da sadece birkaç yüksek-okul ve üniversite öğrencisi dinî tecrübelerin ergenlikten önce meydana geldiğini rapor etmişlerdir.

Bu görüş, özellikle dinî uyanma ya da - çoğu kez aniden - ihtida ile ilgili ilk araştırmalar tarafından desteklenmekteydi⁴⁴. Bu araştırmaların çoğunda, ihtida olaylarındaki yaş dağılımının en üst düzeyi 12-18 yaş arası olarak ve bunun, erkeklerde kızlardan biraz daha sonra gerçekleştiği tespit edilmekteydi.

⁴⁰ Örneğin, Festinger, L., H. W. Riecken, and S. Schachter, *When prophecy fails*, New York: Harper, 1956.

⁴¹ Hall, G. S., The religious content and the child-mind. *In Principles of religious education*, edited by N.M Butler et al. New York: Longmans, Green, 1900.

⁴² Hay, D., Religious experience amongst a group of post-graduate students: A qualitative study, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18: 164-182.

⁴³ Paffard, M., *Inglorious Wordsworths: A study of some transcendent experiences in childhood and adolescence*. London: Hodder & Stoughton, 1973.

⁴⁴ Starbuck, E.D., *The psychology of religion: An empirical study of the growth of religious consciousness* 3rd ed. New York and Melbourne: Walter Scott, 1889; James W., *Varieties of religious experience*. New York: Longmans, 1902; Hall, G. S., *Adolescence, its psychology, and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education*, 2 vols. New York: D. Appleton, 1904.

Araştırmaların çoğunda, dinî topluluklara ait ihtidaya ihtiyaç duyan denekler hakkında fikir sahibi olunmaktaydı. Bazı mezheplerde ihtida ya da kurtuluş (mağfiret) tecrübeleri hâlâ kaideseldir (normative)⁴⁵. İhtida tecrübeleri daha az sayıda gerçekleşiyor gibi gözükmemektedir. Halbuki gerçekte bu gibi tecrübelerin sayısı A.B.D'lerine ait bazı yeni incelemelere göre hâlen oldukça yüksektir⁴⁶. Hay'ın İngiltere'ye ait incelemesinde 109 üniversite öğrencisinin dışında sadece dört öğrenci bir ihtida tecrübesini rapor etmekteydi. Greer'in araştırmalarında⁴⁷ Kuzey İrlandalı çocuklar ve ergenler arasında ihtida tecrübelerinin oranı daha yüksekti (1981 'de yaklaşık % 11 ve 1982'de % 4). Oldukça az sayıda Finlandiyalı ergen ihtida ya da kurtuluş (mağfiret) (296) tecrübelerini rapor etmekteydiler⁴⁸. Diğer taraftan, anne, babalar, çocuklarının "dinî bir uyanmayı" tecrübe etmiş olduklarını daha mânidar bir şekilde söylemekteydiler. Annelerin yaklaşık % 11 'i (36) ilgili soruya olumlu bir şekilde cevap verdiler. Onlardan sadece üçte birisinde dinî uyanma tecrübesi 12-18 yaşları arasında, % 10'unda 8-10 yaş arasında ve yaklaşık % 60'ında 18 yaşından sonra meydana gelmekteydi. Buna karşılık babaların % 3'ü (6) 6 ve 27 yaşları arasında değişen yaşlarda "bir uyanmayı" tecrübe etmişlerdi. Meadow ve Kahoe⁴⁹, ihtida tecrübelerinin ergenlikten önce ve sonra meydana geldiğinin sık sık rapor edildiğini de belirtmekteydiler. Çoğu insana göre, erinlik ve ergenlik yılları, dinî kararların (decisions) kesin bir tarihi olsa da ihtida ve kurtuluş (mağfiret) tecrübelerinin bu yaşlara odaklanmadığı, bilakis hemen hemen bütün yaş dizisine serpiildiği (yayıldığı) görülmektedir.

Daha ileri yaştaki ergenler ve yetişkinlerle ilgili deneysel araştırmalarda ankete, cevap verenlerin büyük bir çoğunluğu, "dinî ya da mistik bir tecrübe" yaşamış olduklarını, "Tanrı'nın varlığını" hissetmiş olduklarını ya da "kutsal ve dinî bir şeyle yakın temas" yaşadıklarını iddia etmekteydiler⁵⁰. Lakin çocuklukta dinî tecrübeler ne demeli?

⁴⁵ Bkz. Stark R., Social context and religious experience, *Review of Religious Research*, 1965, 7: 17-28; Hoge, D. R., and E. I. Smith, Normative and non-normative religious experience among high-school youth. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1982, 43: 69-82.

⁴⁶ Bkz. Hoge, D. R., and E. I. Smith, Normative and non-normative religious experience among high-school youth. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1982, 43: 69-82; Meadow, M. I., and R. D. Kahoe, *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York. Harper & Row, 1984; Benson, P. L., J. D. Donahue, and J. A. Erickson, Adolescence and Religion: A Review of the Literature from 1970 to 1986. *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 1989, 1: 153-181

⁴⁷ Greer, J. E., Religious experience and religious education.. *Search*, 1981b, 4: 23-34; The religious experience of Northern Irish pupils. *The Irish Catechist*, 1982, 6. 49-58.

⁴⁸ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁴⁹ Meadow, M. J., and R. D. Kahoe, *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York. Harper & Row, 1984.

⁵⁰ Hay, D., Religious experience amongst a group of post-graduate students: A qualitative study, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18: 164-182; *Exploring Inner Space: Is God still possible in the twentieth century*. London Mowbray, 1987; *Religious*

Bovet⁵¹ ilk kez, ergenliğe özgü bütün dinî tecrübelerle çocuklar arasında rastlanabildiğini ifade etmekteydi. Daha sonraki deneysel araştırmalar da dinî tecrübelerin hâlihazırda çocuklukta oldukça yaygın olduğunu gösteriyor gibi gözükmektedir. Gote Klinberg⁵², son çocukluğun (late childhood) dinî "duygusuz" (cold) bir aşama olduğu şeklindeki daha önceki fikri kuvvetle bertaraf etmekteydi. "Herhangi bir zamanda Tanrı hakkında düşündüğümde....." maddesine 9-13 yaş arası İsveçli kız ve erkek çocuklar tarafından yazılan deney materyalini analiz ettikten sonra Klinberg, dinî tecrübelerin çocuklukta oldukça yaygın olduğunu düşündü. Onların deneklerinin büyük çoğunluğu yani Amerikalı beşinci sınıf öğrencileri, doğrudan doğruya Tanrı'nın varlığını tecrübe ettiklerini rapor etmekteydiler. Greer'in araştırmasında⁵³, 12-17 yaş ortaokul ve lise öğrencilerinin ve grammar⁵⁴ okulunun erkek öğrencilerinin %33'ü, kız öğrencilerinin %51'i ara sıra "Tanrı'nın bir tecrübesini, örneğin, O'nun varlığının ya da O'nun yardımının ya da başka herhangi bir şeyin tecrübesini" yaşamış olduklarını ifade etmekteydiler. Greer, yaş grupları arasında farklılıklar bulamadı. Başka bir araştırmada Greer⁵⁵ altıncı sınıf erkek öğrencilerin %38'inin ve 18-19 yaşlarındaki kız öğrencilerin %51'inin aynı soruya olumlu bir şekilde cevap verdiklerini saptadı. Tamminen'in araştırmasında⁵⁶ 7-20 yaş arası çocuk ve ergenlere "Tanrı'nın kendinize bilhassa yakın olduğunu zaman zaman hissettiğiniz oldu mu?" sorusu soruldu. Verilen cevaplara göre, dinî tecrübeler çocuklukta bilhassa çok vuku bulmaktaydı. Bu araştırma, yaşa bağlı olarak belirgin bir azalma eğilimini göstermekteydi: pek çok ergen beyanlarında, çocukluklarında Tanrı'nın yakınlığını tecrübe ettiklerini fakat daha sonra tecrübe etmediklerini teyit ettiler. Tanrı'nın rehberliğini tecrübe etmeye ilişkin sonuçlar ile dualara karşılık verilmesi tecrübelerine ilişkin sonuçlar benzerlik göstermekteydi. Bütün yaş gruplarında dinî tecrübeler, kızlar arasında erkeklerden daha yaygın idi. Bütün bu araştırmalar,

Experience Today: Studying the facts. London: Mowbray, 1990; Glock, C. Y., and R. Wuthnow, Departures from conventional religion: the nominally religious, the nonreligious, and the alternatively religious. *In The religious dimension*, edited by R. Wuthnow. New York: Academic Press, 1979; Hay, D., and A. Morisy, Reports of ecstatic, paranormal or religious experience in Great Britain and the United States: A comparison of trends. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1978, 17:255-268.

⁵¹ Bovet, P., *Le sentiment religieux et la psychologie de l'enfant* (The psychological sentiment and child psychology). Neuchatel –Paris, 1929.

⁵² Klingberg, G., A Study of religious experience in children from 9 to 13 years of age. *Religious Education*, 1959, 54: 211-216;

⁵³ Greer, J. E., The religious experience of Northern Irish pupils. *The Irish Catechist*, 1982, 6. 49-58.

⁵⁴ Eskiden İngiltere'de üniversiteye talebe hazırlayan mektep. A.B.D.'de ilk ve ortaokul derecesinde resmî okul

⁵⁵ Greer, J. E., The religious experience of Northern Irish pupils. *The Irish Catechist*, 1982, 6. 49-58.

⁵⁶ Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study.* Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

Tanrı'nın yakınlığını hissetmeden ve ihtiram ve huşu uyandıran tecrübelerden bahsetmektedir.

Genç çocuklar ile daha ileri yaştaki ergenlerin tecrübeleri nitelik bakımından birbirlerinden bir şekilde farklılık gösteriyor olabilir. Bununla birlikte biz, bu farklılıklara ilişkin pek az araştırmaya sahibiz. Bazı araştırmalar, çocuklar ve genç insanların dinî tecrübeleriyle ilişkili olan durumları açıklamışlardır. Klinberg'in⁵⁷ araştırmasında öğrencilerin (9-13 yaş arası) yaklaşık 3/2'si hastalık, bir kaza, tehlike, yalnızlık, ya da ölümle burun buruna gelme gibi acil bir durumdan söz etmekte idiler. Daha az alışılmış olan tecrübeler, tabiattaki tecrübeler, manevi tecrübeler ve düzenleme öncesi tapınma ilgili (devotionla) tecrübelerdi. D. Elkind ve S.F. Elkind⁵⁸, Amerikalı dokuzuncu sınıf öğrencilerine iki soru sordular. Onlar birinci soruya ("Kendinizi Tanrı 'ya en yakın ne zaman hissedersiniz?") verilen cevapların "*tekrarlanan tecrübeleri*" tarif ettiğini düşünmekteydiler. En yaygın cevaplar: 1-) kilise tecrübeleri (% 45); 2-) yalnızlık tecrübeleri (% 17) 3-) anksiyete ve korku tecrübeleri (% 14) idi. ikinci soruya verilen cevaplar: ("Hiç kendinizi Tanrı 'ya bilhassa yakın hissetmenin özel bir tecrübesini yaşadınız mı?") "*Seyrek (acute) tecrübeler olarak*" karakterize edilmekteydi. Bunlar aşağıdaki grupları teşkil etmekteydi: 1-) minnettarlık (appreciation) tecrübeleri (% 36); 2- meditasyon tecrübeleri (% 20); 3-) kilisedeki aktiviteler (% 15); 4-) nedamet (sorrow) tecrübeleri (% 14); ve 5-) ilham (ya da vahiy) tecrübeleri (% 5). Açıkçası bu sonuçlar, bir sorunun formüle edilmiş şeklinin gözlenen sonuçları büyük ölçüde etkileyebildiğini göstermektedir. Paffard⁵⁹, genç yetişkinler arasında dinî bir tecrübeye ilişkin en yaygın durumun akşamleyin yalnız kalmak olduğunu ifade etti. Hay'ın⁶⁰ yukarıda söz edilen üniversite öğrencilerini incelemesinde, üç durum dinî bir tecrübeyle son derece sık ilişkilendirilmekteydi: 1-) yalnızlık ve sessizlik, 2-) anksiyete zamanları ve 3- karar anları.

Gerçekte, bu araştırmalar yaşa göre durum değişikliklerini ele almamaktaydı. Tamminen⁶¹ yaş gruplarına (7-20) göre çocukların ve ergenlerin beyanlarında ortaya çıkan Tanrı'nın yakınlığı ve rehberliğiyle ilgili bağlamları durumları karşılaştırdı. Tanrı'nın yakınlığıyla ilgili en yaygın durumlar hemen hemen bütün yaş gruplarında bir aciliyeti ihtiva eden durumlardı. Erinlikte, 13-15 yaşa ilişkin verilen cevapların %50'sinden daha fazlası bu kategoriye aitti. Bununla

⁵⁷ Klingberg, G., A Study of religious experience in children from 9 to 13 years of age. *Religious Education*, 1959, 54: 211-216.

⁵⁸ Elkind, D., and S.F. Elkind, Varieties of religious experience in young adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1962, 2: 103-111.

⁵⁹ Paffard, M., *Inglorious Wordsworths: A study of some transcendent experiences in childhood and adolescence*. London: Hodder & Stoughton, 1973.

⁶⁰ Hay, D., Religious experience amongst a group of post-graduate students: A qualitative study, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18: 164-182.

⁶¹ Tamminen, K., *Religious experiences of children and young people*. Research Reports on Religious Education C 2, Institute of Practical Theology, University of Helsinki, 1983c; *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

birlikte, 7-14 yaş grubundaki çocuklar daha ziyade tehlikeden uzaklaşma ve kaçma durumlarına yoğunlaşmadan söz ederken yaşça daha büyük olan öğrenciler daha sık bir şekilde çeşitli içsel zorluklar ya da ölümle yüz yüze gelmelerden ve nedametten söz etmekteydiler. Bu eğilim, bir yandan düşüncenin gelişiminin somut bir seviyeden daha soyut bir seviyeye doğru gidişini, diğer taraftan da ergenler açısından tipik içsel problemlerle mücadeleyi aksettirmektedir. Özellikle daha küçük yaştaki cevaplayıcılar, Tanrı'nın yakınlığı ile ilgili durumlar olarak çoğu kez yalnızlık durumlarını, yalnız olma ya da korkmuş olmayı tarif etmekteydiler. Ergenlikte, 15 yaş ve 15 yaşın üstünde olanlar arasında, tecrübeler, örneğin dersi tasdik etme ve kilise üyesi olma merasimi gibi kilise aktiviteleriyle, dua ve bağlanmayla ilgiliydi. Böylece, bu çağdaki daha az öğrenci, Tanrı'nın yakınlığıyla ilgili tecrübeleri rapor etmekteydi, bununla birlikte onların tecrübeleri belirgin bir şekilde dinî aktivitelerle ve cemaate ait durumlarla daha çok ilişkili olmaktadır. Çocuklardan ziyade ergenler, içsel problemler ve güçlüklerle ilgili olan tecrübelerden bahsetmekte idiler. Çocuklar tek bir somut olay üzerinde odaklanma eğilimine sahiptiler, hâlbuki ergenler, daha çok umûmiliğe odaklanma eğiliminde idiler ki bu durum, muhtemelen düşüncenin normal gelişimiyle ilişkilidir.

Rapor edilen kişisel dinî tecrübelerde cinsiyet farklılıkları mevcuttu. Kızlar, ölümle yüz yüze gelmeler, dua (veya ibadet), meditasyon ve kilise aktivitelerinden belirgin bir şekilde erkeklere nazaran daha sıklıkla söz etmekteydiler, halbuki erkekler tehlikeden uzaklaşma ya da kaçma ve diğer farklı güçlüklerden kızlara nazaran daha sıklıkla söz etmekteydiler⁶².

Yaşam Dönemi Boyunca Dinî Gelişim

İlk teoriler ve dinî gelişim tanımlamaları hemen hemen sadece çocukluk ve ergenlik üzerinde odaklanmaktaydı. Bunlarda bile, en erken, okul öncesi dönem pek nadir incelenmekteydi. *Okul öncesi dönem* boyunca dinî gelişim üzerine araştırma vardır ancak kısmen veri toplamadaki zorluklar yüzünden bunların sayısı çok azdır⁶³.

Yetişkinlikte dindarlık konusu da ilk araştırmalarda hemen hemen ihmal edildi. Ancak 1950'lerden beri bütün yaşam süresi, artarak araştırmacıların ilgi konusu olmuştur. Kapsamlı teoriler geliştirilmiştir; bunlardan en çok tanınanı Erikson'un epigenetik teorisi ve Kohlberg'in ahlâkî gelişim teorisi.

Son yıllarda hayat-boyunca dinî gelişim ile ilgili iki yapısal teori çok fazla ilgi ve müzakere konusu olmuştur: Fowler'ın⁶⁴ inanç gelişimi teorisi ve Oser ve

⁶² Tamminen, K., *Religious development in childhood and youth. An empirical study*. Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja), 1991.

⁶³ Bkz. Ratcliff, D. (Ed.), *Handbook of preschool religious education*. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1988.

⁶⁴ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981.

Gmünder'in⁶⁵ dinî muhâkemenin (judgment) gelişimi teorisi. Bu teorilerin epey ortak yönleri vardır. Bu teoriler hem yapısaldır hem de onların her ikisi de aşamalarda bir gelişimi varsaymaktadır. Bu aşamalar, her biri kendi yapısal birimini oluşturduğu için belirli bir seride birbirlerini hiyerarşik olarak takip ederler. Bu teoriler ve özellikle Piaget'ın çalışması ile Kohlberg'in ahlâkî muhakeme gelişimi teorisi ortak bir takım başlangıç noktalarına da sahipti. Hem Fowler hem de Oser yarı-kliniksel mülakat metoduna dayalı veri kullanmaktadırlar.

Diğer taraftan, onlar bazı ayırt edici özelliklere de sahiptiler. Temel bir farklılık hâlihazırda gelişimin muhtevasını belirleyen en merkezi kavramlarda görülmektedir: Fowler'deki "iman" kavramı ve Oser'deki "dinî muhakeme" kavramı bunun örnekleridir.

Fowler'e göre *iman* oldukça geniş bir muhtevaya sahiptir. İman, aşkın olanla (yücelik) ilişki hususunda insan araştırmasındaki en esaslı kategoridir. Bu tanımlamada Fowler, esas olarak Paul Tillich, Richard Niebuhr ve W.C. Smith'e tâbi olmaktadır. İman (faith), "kişinin ümit ve gayretlerine, düşünce ve aksiyonlarına, niyet ve hedef (purpose and goal) tayin ederek bütün bir şahsiyetin yönelimidir"⁶⁶. İman 1-) "kişiye ait dinamik bir modelin (veya şablon) bir merkeze ya da değer merkezlerine güveni ve bağlılığıdır." İman 2-) "güç realitelerine ve imajlarına" ve 3-) "paylaşılan temel bir rivayete (veya hikâye) ya da aslı bir rivayete" itimat ve bağlılıktır.⁶⁷

Fowler'in teorisi, bir taraftan Piaget ve Kohlberg'in yapısal-gelişimsel teorilerini diğer taraftan da psikolojik teorileri özellikle Erikson ve Levinson 'unkileri biraraya getirdiği için eklektiktir⁶⁸. Daha sonra Fowler, teorisine kendilik gelişimi hakkındaki bakış açılarını da dahil etti⁶⁹.

Fowler ⁷⁰ iman gelişimini birkaç açıdan düşünmektedir: logik formu (Piaget), sosyal perspektifi yakalama⁷¹, ahlâkî muhakeme formu (Kohlberg), sosyal

⁶⁵ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁶⁶ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981:14

⁶⁷ Fowler, J., Stages in faith consciousness. *In Religious Development in Childhood and Adolescence*. edited by F. K. Oser and W. G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991:32

⁶⁸ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981.

⁶⁹ Bkz. Kegan, R., *The evolving self: Problems and process in human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982; Fowler, J., *Faith development and pastoral care*. Philadelphia: Fortress, 1987.

⁷⁰ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981; *Becoming adult, becoming Christian: Adult development and Christian faith*. San Francisco: Harper & Row, 1984; *Faith development and pastoral care*. Philadelphia: Fortress, 1987; Stages in faith consciousness. *In Religious Development in Childhood and Adolescence*. edited by F. K. Oser and W. G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

⁷¹ Selman, R, L, *The growth of interpersonal understanding*. New York Academic Press, 1980.

farkındalığın sınırları (bounds of social awareness) ve otorite odağı, hayat tutarlılığı formu ve sembolik fonksiyon.

Fowler'e göre iman gelişimi "kişilerin aşkın olan (veya yüce) bir merkezle ya da değer merkezleriyle bağlılıklarını biçimlendiren bir aşamalar dizisidir"⁷². Bu aşamalar, sadece zihinsel gelişmeyi göstermez aynı zamanda bilmenin ve etkilemenin izahını aksettirmektedirler⁷³. Fowler, iman gelişimini altı aşamaya ayırmaktadır. Bu aşamalardan önce gelen aşama, imanın farklılaşmadığı ilk aşamadır (the stage of primal) ki bu aşama hayatın ilk iki yılını kapsar ve Erikson'un ilk aşamasına tekabül eder. Aşağıdaki özellikler Fowler'in altı aşaması için tipiktir:

1-) Sezgisel-Projektif İman: Rivayetler (veya hikâyeler), Jestler ve semboller bir kimsenin yaşamını kuşatan hem koruyucu hem de tehdit edici güçleri temsil ederek uzun zaman-bâki kalan iman imgeleri yaratmak için duygularla birleşen hayal gücünü harekete geçirmektedirler.

2-) Mitik-Hakiki İman: Gerçekten, yorumlanan hikâyeler (rivayetler), mitler, inançlar ve gelenekler (veya törenler) topluma ait olmayı sembolize etmektedir. Tanrı iyi işleri (amelleri) ödüllendirir ve kötü işleri (amelleri) cezalandırır.

3-) Sentetik-Geleneksel İman: "Hikâyelerimden bir hikâye" oluşturma, hayatın anlamı, inançların sentezi ve değerler bir kimsenin başkalarından önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlar, eleştirel düşünce için henüz nesnelleştirilmemiştir.

4-) Ferdiyetçi-Düşünceye Ait İman: Ferdiyet ve özerklik ve aynı zamanda üçüncü bir şahsiyet perspektifi. Tevârüs olunan (miras alınan) inanç ve değerlerin eleştirel bir incelemesi.

5-) Birleştirici İman: "ikinci bir saflık (veya tecrübesizlik)", bir eleştiri sonrası realiteye katılma hususunda hazırlıklı olma, mitteki ve semboldeki anlamı meydana getirmekteydi. Başka geleneklerin hakikatlerine karşı açık olmakla derin bağlılıkları birleştirme.

6-) Umûmileştirici İman: Paradoks ve kutupsallıkların ötesinde var olan şeyin ya da Allah'ın gücü ile bir olma (veya birlik). Şiddetle âşık ancak bağımsız kimse, aşkla kendinden geçtiğinde, ileride vuku bulacak hâli içine alan etkili bir durumu yaşayarak sevgi ve adaletin evrensel çokluğundan meydana gelen realiteye cevap vermektedir.

Fowler, ikinci aşamanın genellikle okul çağının başlangıcında, üçüncü aşamanın ilk ergenlikte dördüncü aşamanın, çoğu insan için genç yetişkinliğin başlangıcında (yaklaşık 20 yaşında) ve beşinci aşamanın bazı insanlar için orta

⁷² Moseley, R. M., D. Jarvin, and J. W. Fowler, *Manual for faith development research*. Atlanta, GA. Center for Faith Development, Candler School of Theology, 1986:1

⁷³ Fowler, J., *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper & Row, 1981; Stages in faith consciousness. *In Religious Development in Childhood and Adolescence*. edited by F. K. Oser and W. G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

yaşta (35 yaş ve somasında) başladığını ifade etmektedir. Yetişkin insanların büyük bir çoğunluğu açısından üçüncü aşama en son aşamadır. Altıncı aşama deneysel araştırmalarda bilhassa bilinmemektedir.

Fowlere ait yarı-yapılanmış mülakat araştırma deneklerinin hayat hikâyeleri, değer merkezleri ve onların yaşam olaylarının rehberlik edicisiyle ilişkiliydi. Bu mülakat, bütünü sadece bir parçası olan din ile kişilik gelişimini geniş olarak inceleyerek kaydetmektedir.

Oser'in teorisindeki esas, insanın en Yüce Varlık'la (Tanrı) ilişkisinin ve en Yüce Varlık'ın insan hayatındaki aksiyonunun yorumudur. Bir kimse kendi yaşam tecrübelerini yorumlarken, dinî metinleri incelemesi, dinî bir topluluğun yaşamına katılması ve Yüce Varlık'la ilişkisini ilgilendiren kurallar sistemini yerine getirmesi olarak o yaşam tecrübelerini ya da ibadetleri müzakere etmektedir⁷⁴. Bu ilişki, "dinî realiteyi bilme hususunda zihinsel modelin bir türü" olan "dinî muhakeme" içindeki şifâhî formda görülmektedir⁷⁵. Şifâhî (sözlü) ifadelerin arkasında, dini kavramaya ilişkin, gözükmeyen modeller ve dine ait derin yapılar vardır. Oser ve Gmünder⁷⁶, "anne yapısı" kavramını Piaget'den aldılar. "Anne yapısı"yla Oser ve Gmünder, ateistler için bile olsa tüm dinler için bütün insan yaşam süresi açısından tipik olan temel dinî zihinsel yapıyı kastetmektedirler. Düşünülen yapı bir başkasına indirgenemez.

Bireyler, özellikle yaşamlarındaki kriz zamanlarında dinî yargılar üretmektedirler. Bu yüzden, Piaget'in ve Kohlberg'in modelini temel alan Oser ve Gmünder, dinî muhakemenin gelişimini incelemeye kuramsal ikilemleri ve stres altında Yüce Bir Varlık'la yakınlığın tasavvur edildiği durumları kullanmaktadırlar⁷⁷.

Oser⁷⁸, bir kimsenin dinî bir yargı üretmek için dengelemek ve birbirleriyle ilişkilendirmek zorunda olduğu yedi ikilemi ayırt etmektedir. Bu ikilemlerden her

⁷⁴ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988; Oser, F., The development of religious judgment. In *Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

⁷⁵ Oser, F., Stages of religious judgment. In *Toward moral and religious maturity* The First International Conference on Moral and Religious Development. Morristown, NJ: Silver Burdett, 1980:283.

⁷⁶ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁷⁷ Oser, F., Stages of religious judgment. In *Toward moral and religious maturity* The First International Conference on Moral and Religious Development. Morristown, NJ: Silver Burdett, 1980; Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁷⁸ Oser, F., Stages of religious judgment. In *Toward moral and religious maturity* The First International Conference on Moral and Religious Development. Morristown, NJ: Silver Burdett, 1980; The development of religious judgment. In *Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-

biri bir sürekli dizi oluşturmakta ve kendi gelişimsel rotasına sahip olmaktadır. Bu ikilemler şunlardır: Özgürlüğe karşı bağımlılık: Daha düşük bir aşamada, bir kimse bağımlılığı âcil olarak görme tam tersine bireysel özgürlüğü doğrudan Tanrı tarafından verilmiş olarak görme eğilimindedir. Daha yüksek aşamada, bir kimse her iki tecrübe tipini de daha ziyade karşılıklı olarak bağımlı gibi görmektedir. 2)- Aşkınlığa (yüceliğe) karşı her yerde var olma, 3)- Umuda karşı anlamsızlık, 4)- Açıklamaya (şeffaflık) karşı muamma (şeffaf olmayış), 5)- imana (güven) karşı korku (anksiyete), 6)- Kutsala karşı kutsal dışı 7)- Ebediliğe karşı geçicilik.

Bir kimse kendi Tanrı tecrübesini anlattığı üzere, o kimse bu tecrübeyi gelişimsel aşamalarına bağlı olarak yaşam süresi boyunca nitelik bakımından farklı şekillerde tecrübe etmektedir. Oser⁷⁹ hiyerarşik bir dizi oluşturan beş aşamayı birbirinden ayırt etmektedir.

1-) Dinî tâbi oluşa (religious heteronomy) yönelme (deus ex machina)⁸⁰. Tanrı, dünyada (veya hayatta) ve insanda aksi tesir yaratan şeylere beklenmedik bir biçimde müdahale ettiğinden, aktif olarak anlaşılmalıdır. Yüce (üstün) Varlık her şeye gücü yetendir ve her şeyi var etmektedir.

2-) "Sen ver ki Tanrı'da sana versin"e yönelme (Do ut des) ("Ver ki alabileşin"). Tanrı, hâlâ ya cezalandırabilen ya da ödüllendirebilen her şeye gücü yeten bir varlıktır. Bununla birlikte insan, güzel işlerle, vaatlerle ve adaklarla Tanrı'yı etkileyebilir.

3-) Mutlak özerkliğe yönelme (deizm). Aşkın olma (veya yüce olma) ve her yerde var olma birbirlerinden ayrılmaktadır. İnsan özerktir (kendi kendini idare edendir) ve yaşamından ve dünyadan sorumludur. Dinî ya da diğer başka otoriteler çoğu kez reddedilmektedir.

4-) Özerkliğe ve kurtuluş fikrine (veya planına) yönelme (karşılıklı ilişki). İnsan, anlam, ümit ve insana özgürlük imkânı veren Yüce Varlık'la endirekt bir ilişkiye sahiptir. Çok çeşitli dindarlık formları, her şeyi iyi bir sonuca götüren ilâhi bir plânı bütünüyle kabul ederek meydana gelmektedir.

5-) Dine ait karşılıklı öznellik ve özerkliğe, evrensel ve kayıtsız şartsız sofuluğa yönelme. Aşkın olma (veya yüce olma) ve her yerde var olma tamamıyla birbirini etkilemektedir. En Yüce Varlık, her insan vaadinde ve birbiriyle öznel aksiyonlarda mevcuttur. Dayanışma (birlik) tüm insanlardır.

Bass, 1991; Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁷⁹ Oser, F., The development of religious judgment. *In Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991; Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁸⁰ Klâsik dramda zor bir durumu halletmek için, mekanik bir yolla sahneye indirilen tanrı; buhranlı bir anda beklenilmeyen şekilde yetişen yardım.

Oser aşamaları için kesin yaş sınırı koymamaktadır. Bununla birlikte bu ikilemlere dayanarak yapılan deneysel araştırmalar, yaşla birlikte dinî muhakemenin gelişmesinin bir takım derecelerini göstermektedir. Genelde, üçüncü aşama, soyut düşünme aşamasına ulaşılmadan önce imkânsızdır. Bazı insanlar için üçüncü aşama en son noktadır⁸¹.

Oser ve Gmünder, bu aşamanın ateizmden en ekstrem dindarlığa kadar çeşitli dindarlık formlarını içerebileceğini ifade etmektedir⁸². Schweitzer ve Bucher, dinî bir şekilde yönelen kişiler olduğu takdirde bu aşamanın (üçüncü aşama), ikinci aşamadan dördüncü aşamaya bir geçiş olduğunu düşünmektedirler. Bununla, kişisel dindarlığın cemaate ait dindarlıktan farklılığı kastedilmektedir. Dindar olmayan kişiler açısından üçüncü aşama en son aşamadır ve bu aşama ateistik ve agnostik özelliklere sahiptir.

Araştırmacılar bu aşamalar boyunca "ateistler" in ortaya çıkmasıyla da ilgilenmişlerdir, fakat bu araştırma hâlihazırda daha fazla açıklama gerektirmektedir⁸³. Dördüncü aşama genel olarak orta yaşta yer almaktadır, fakat ona genç yetişkinlikte bile ulaşmak mümkündür⁸⁴. Deneysel araştırmalarda beşinci aşamada sadece birkaç kişi görülmüştür.

Farklı ikilemler, bu araştırmalarda başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Bununla birlikte, bu ikilemler tam olarak aynı sonuçları vermemektedir, hayat hikâyesi bir farklılık meydana getirmektedir. İkilem ve onun durumunun, farklı yaştaki farklı kişilerle alâkalı olması gerekir.

Yaşa ilâveten, başka pek çok şey dinî muhakemenin gelişiminde etkili gibi gözükmektedir⁸⁵. Oser, "biyopsikolojik gelişme süreçlerinin " ailedeki dinsel ya da pozitif eğitimsel iklime bağlı olduğu gibi "güçlü bir şekilde biyografik durumlara da bağlı olduğunu" ifade etmektedir. Bu teoride hâlen, daha fazla deneysel araştırmayı bekleyen âşikar sorunlar vardır.

⁸¹ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.

⁸² Schweitzer, F., and A. A. Bucher, Schwierigkeiten mit Religion, (Difficulties with Religion), Zur subjektiven Wahrnehmung religiöser Entwicklung. In *Entwicklung von Religiösität: Grundlagen -Theorieprobleme - Praktische Anwendung*, edited by A. A. Bucher and K. H. Reich. Freiburg: Universitätsverlag, 1989.

⁸³ Reich. K. H., Cognitive-developmental approaches to religiousness: Which version for which purpose? *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1993, 3: 145-171.

⁸⁴ Oser, F., and G. Gmünder, *Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung* (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988; Tamminen, K., *Comparing Oser's and Fowler's developmental stages on the basis of empirical studies among Finnish young adults and adults*. A paper presented at ISREV VIII, August, in Banff, Alberta, Canada, 1992.

⁸⁵ Oser, F., The development of religious judgment. In *Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991:21-22.

Bu sorunlardan birisi bu teorinin evrenselliğidir. Aynı kültürlere ait veriler yaşa bağlı gelişmenin zıt örneklerini göstermektedir. Bununla birlikte, gelişme oranı kültürel ve dinî kontekslere bağlı olmaktadır⁸⁶.

Oser'in teorisi, belirli felsefi ve teolojik bağlantılara da sahiptir. Bu, en açık bir şekilde beşinci aşamada gösterilmektedir. Gerçekten Oser⁸⁷, bu teorinin, beşinci aşamayı gösteren teolojik modeller hakkında herhangi bir şey söylemediğini ifade etmektedir. Diğer taraftan din, burada belirli bir anlam ve içerik getirmektedir. Oser⁸⁸, dindar olmanın kuvvetle hayatın anlamı sorusuna açıklık getirdiğini ve cevaplar bizi rahatsız etse de onlar konusunda açık olunması gerektiğini söyleyen Tillich'e işaret etmektedir. Bu, din sözcüğünün alışılmış manası olmasa bile, böyle bir durum, bir şeyi genel olarak bir insanı din konumuna yükseltmektedir.

Fowler ve Oser'in teorilerinin tesirlerinden birisi, bu teorilerin, bütün yaşam devresinde ve yetişkinlikte dinî gelişmeyle ilgili deneysel araştırmayı ve tartışmayı teşvik etmeleri ve buna büyük önem vermeleridir⁸⁹.

Sonuç Sözleri

Dinî gelişme, birkaç farklı teorinin ve farklı paradigmaların tarafsız bakış açısından tanımlanmıştır. Bu teoriler, ve bu teorilere dayanan deneysel araştırmalar dinî gelişmenin tam bir tasvirini ortaya koyduklarından birbirlerini tamamlamaktadırlar. Ancak yine de birbirleriyle çelişen fikirler vardır. Reich'in⁹⁰ var olan teorilere dayanarak ortaya koymaya çalıştığı gibi dinî ya da dinî gelişmenin "Birleşik Muazzam Bir teorisi" yoktur. Bunu ortaya koymak oldukça önemli ve yararlı olacaktır. Ancak bu son derece zor belki de tamamen imkânsız gözükmemektedir. Farklı teoriler oldukça farklı hareket noktalarına sahiptirler ve onlar felsefi ve teolojik zeminleri bakımından da farklıdırlar. Yakın gelecekte onların ortaklaşa bir karara varabilmeleri muhtemel gözükmemektedir. Deneysel

⁸⁶ Oser, F., The development of religious judgment. *In Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

⁸⁷ Oser, F., The development of religious judgment. *In Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

⁸⁸ Oser, F., The development of religious judgment. *In Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991:50.

⁸⁹ Bkz. Bucher, A. A., and K. H. Reich, *Entwicklung von Religiosität. Grundlagen - Theorienprobleme -Praktische Anwendung* (Development of religiousness. Bases - problems of theory -practical applications). Freiburg: Universitätsverlag, 1989; Fowler, J.W., K. E. Nipkow, and F. Schweitzer (Eds.), *Stages of faith and religious development: Implications for church education, and society*. New York: Crossroad, 1991.

⁹⁰ Reich, K. H., Integrating different theories. The case of religious development. *Journal of Empirical Theology*, 1991, 6: 39-49; Religious development across the life span: Conventional and cognitive developmental approaches. *In Life-Span Development and Behavior*, 1992, 11: 145-188; Cognitive-developmental approaches to religiousness: Which version for which purpose? *The International Journal for the Psychology of Religion*, 1993, 3: 145-171.

kanıt da nispeten tatmin edici değildir. Daha çok uzunlamasına veri gerekmektedir. Ve Yahudi-Hıristiyan dünyası içindeki alt kültürler kadar araştırmacılar tarafından hemen hemen hiç temas edilmeyen Yahudi-Hıristiyan dünyasının etkisi dışında pek çok dinî kültür vardır. Bu durumda, bir uçtan öbür uca kültürler içinden bir kısım genelleştirmeler yapmak için zaman erkendir. Çoğu durumda mevcut ölçümler ve tanımlamalar bile nispeten hatalı ve sunnîdir.

Bununla birlikte, bütün bu tereddütler ve eleştiriler kusursuz bir araştırmanın topladığı izlenimleri değiştirmemektedir. Onun entegrasyonu ilginç perspektifleri de ortaya çıkarmıştır. Biz, genel psikolojide gelecek zamana ait gelişmelerin, dinî tecrübenin gelişimi konusunda da daha fazla ilerlemeye yol açacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Abelson. R. P ., and M. J. Rosenberg

Symbolic psycho-logic: A model of attitudinal cognition. In Readings in attitude theory, edited by M. Fishbein. New. York: Wiley, 1967.

Abou-Allam. A.

A study of difficulty of different forms of verbal analogies. Doctoral dissertation, Mohammed College. Ann Arbor, MI,1964

Ainsworth. D.

A study of some aspects of the growth of religious understanding of children aged between 5 and 11 years. Dip. Ed. Thesis. University of Manchester, 1961.

Allen, R. O., and B. Spilka

Committed and consensual religion: A specification: of religious & prejudice relation-ships. Journal for the Scientific Study of Religion, 1967, 6: 341-348.

Allport,. G. W.

The individual and his religion. New York: Macmillan,1950.

Allport, G. W., and J. M. Ross

Personal religious orientation and prejudice. Journal of Personality and Social Psychology, 1967, 5: 432-443.

Argyle, M., and B. Beit-Hallahmi

The social psychology of religion. London: Routledge & Kegan Paul, 1975.

Babin, P.

The idea of God: Its evolution between the ages 11 and 19. In From religious experience to religious attitude, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1964.

Beechick, R. A.

Children's understanding of parables: A developmental study. Doctoral dissertation, Arizona State University, 1974.

Benson, P. L., J. D. Donahue, and J. A. Erickson

Adolescence and Religion: A Review of the Literature from 1970 to 1986. Research in the Social Scientific Study of Religion, 1989, 1: 153-181.

Bovet, P.

Le sentiment religieux et la psychologie de l'enfant (The psychological sentiment and child psychology). Neuchatel –Paris, 1929.

Brown. G., and C. Desforces

Piaget's theory: A psychological critique. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

Brown, L. B.

Egocentric thought in petitionary prayer: A cross-cultural study. The Journal of Social Psychology, 1966, 68: 197-210.

- Some attitudes underlying petitionary prayer: In *From cry to word*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1967.
- Bucher, A.
The development of religious identity: Religious judgment, its stages and its genesis, 1985.
- Bucher, A. A., and K. H. Reich
Entwicklung von Religiosität. Grundlagen -Theorienprobleme -Praktische Anwendung (Development of religiousness. Bases -problems of theory -practical applications). Freiburg: Universitätsverlag, 1989.
- Clark, E. T.
The psychology of religious awakening. New York: Macmillan, 1929.
- Clark, W. H.
Intense religious experience. In *Research on religious development: A comprehensive handbook*. edited by M.P. Strommen. New York: Hawthorn, 1971.
- Deconchy, J-P.
The idea of God: Its emergence between 7 and 16 Years. In *From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965.
- Structure, genetique de l'idee de Die (Structural development of the concept of God). Brussels: Lumen Vitae, 1967.
- God and parental images. The masculine and feminine in religious free associations. In *From Cry to Word*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1968.
- Dykstra, C., and S. Parks
Faith development and Fowler. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1986.
- Elkind, D.
The child's conception of his religious denomination I: The Jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 1961, 99: 209-225.
- The child's conception of his religious denomination II: The Catholic child. *Journal of Genetic Psychology*, 1962, 101: 185-193.
- The child's conception of his religious denomination III: The Protestant child. *Journal of Genetic Psychology*, 1963, 103: 291-304.
- Piaget's semi-clinical interview and the study of spontaneous religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1964, 4: 40-47.
- The development of religious understanding in children and adolescents. In *Research on religious development: A comprehensive handbook*, edited by M.P. Strommen. New York: Hawthorn, 1971.
- Elkind. D., and S.F. Elkind

Varieties of religious experience in young adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1962, 2: 103-111.

Erickson. J. A.

Adolescent religious development and commitment: A structural equation model of role of family, peer group, and educational influences. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1992, 31: 131-152.

Erikson. E. H.

[1950]

Childhood and society. 2nd ed. New York: Norton, 1963.

Young man Luther: A study in psychoanalysis and history. New York: Norton, 1958.

Erikson. E. H.

Identity and the Life Cycle. New York: International Universities Press, 1959.

Insight and responsibility. Lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight, New York: Norton, 1964.

Identity: Youth and crisis. New York: Norton, 1968.

Gandhi's Truth.: On the origins of militant nonviolence. New York: Norton, 1969.

The life cycle completed: A review. New York: Norton, 1982.

Feinstein. D., and S. Krippner

Personal mythology .The psychology of your evolving self. Using ritual, dreams, and imagination to discover you inner story. Los Angeles: Jeremy P. Tarcher, 1988.

Festinger. L., H. W. Riecken. and S. Schachter

When prophecy fails. New York: Harper, 1956.

Fishbein. M., and I. Ajzen.

Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research. Reading. MA: Addison-Wesley, 1975.

Flavell. J. H.

Cognitive development. 2nd ed. Englewood Cliffs. NJ: Prentice-Hall, 1985.

Fowler, J.

Stages of faith. The Psychology of human development and the quest for meaning. San Francisco: Harper & Row, 1981.

Becoming adult, becoming Christian: Adult development and Christian faith. San Francisco: Harper &Row, 1984.

Faith development and pastoral care. Philadelphia: Fortress, 1987.

Stages in faith consciousness. In *Religious Development in Childhood and Adolescence*. edited by F. K. Oser and W. G. Scarlett.. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.

Fowler. J.W., K. E. Nipkow, and F. Schweitzer (Eds.)

- Stages of faith and religious development: Implications for church education, and soci, ety. New York: Crossroad, 1991.
- Francis. L. J.,
An enquiry into the Concept "readiness for religion." Doctoral dissertation. University of Cambridge, 1976.
- Readiness for research in religion. *Learning for Living*, 1977, 16: 109-114.
- Attitude and longitude: A Study in measurement. *Character Potential: A Record of Research*, 1978, 8: 119-130.
- Measurement Reapplied: Research into the child's attitude toward religion. *British Journal of Religious Education I*, 1979: 45-51.
- Roman Catholic schools and pupil attitudes in England. *Lumen vitae*, 1984, 39: 99-108.
- The decline in attitudes toward religion among 8-15 year olds. *Educational studies*, 1987, 13: 125-134.
- Monitoring attitude towards Christianity during childhood and adolescence. *Kasvatus ja uskonto. Toim. M. pyysiäinen*. Porvoo: WSOY. 1988, 230-247.
- Drift from the churches: Secondary school pupils. attitudes toward Christianity. *British Journal of Religious Education*, 1989, 11: 76-86.
- Freud. S.
[1927]
Die Zukunft einer Illusion. *Gesammelte Werke XIV*, London. (The future of an illusion. In Standard Edition, Vol. 21), 1961.
- Gibson, H, M.
Attitudes to religion and science among schoolchildren aged II to 16 Years in a Scottish city. *Journal of Empirical Theology*, 1989, 2: 5-26.
- Glock, C. Y., and R. Wuthnow
Departures from convential religion: the nominally religious, the nonreligious, and the alternatively religious. In *The religious dimension*, edited by R. Wuthnow. New York: Academic Press, 1979.
- Godin, A., and A. Coupez
Religious projective pictures. *Research in religious psychology*. Brussels: Lumen Vitae, 1957.
- Godin, A" and M. Hallez
Parental images and divine paternity. In *From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965.
- Goldman, R.
Religious thinking from childhood to adolescence. London: Routledge & Kegan Paul, 1964.

- Readiness for religion. London: Routledge & Kegan Paul, 1965.
- Graebner, O. E.
Child concept of God. Seventeenth yearbook 1960, Lutheran Education Association. River Forest, IL, 1960.
- Greer, I. E.
Stages in the development of religious thinking. *British Journal of Religious Education*, 1980, 3: 24-28.
Religious attitudes and thinking in Belfast pupils. *Educational Research*, 1981a, 23: 177-189.
Religious experience and religious education. *Search*, 1981b, 4: 23-34.
The religious experience of Northern Irish pupils. *The Irish Catechist*, 1982, 6: 49-58,
The persistence of religion. A study of sixth form religion in Northern Ireland, 1968-1988. A paper at ISREV VII, Dronningen, 1990.
- Gruehn, D. W,
Die Frömmigkeit der Gegenwart (The piety of the present). *Grundtatsachen der empirischen Psychologie*. Munster: Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, 1956.
- Hall, G. S.
The religious content and the child-mind. In *Principles of religious education*, edited by N.M Butler et al. New York: Longmans, Green, 1900.
Adolescence, its psychology, and its relations to physiology, anthropology, sociology, sex, crime, religion, and education, 2 vols. New York: D. Appleton, 1904.
- Harms, E.
The development of religious experience in children. *American Journal of Sociology*, 1944, 50: 112-122.
- Hartman, S. G.
Children's philosophy of life. Dissertation Malmö GWK Gleerup, 1985.
- Hartman, S. G.
Children's philosophy of life. *Studies in Education and Philosophy* 22. Stockholm. CWK Gleerup, 1986.
- Hartman, S. G., S. Pettersson, and G. Westling.
Vadfunderar barn pä? (What do children think about?) Stockholm: Utbildningsförlaget, 1973.
- Hay, D.
Religious experience amongst a group of post-graduate students: A qualitative study, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18: 164-182.

- Exploring Inner Space: Is God still possible in the twentieth century. London Mowbray, 1987.
- Religious Experience Today: Studying the facts. London: Mowbray, 1990.
- Hay, D., and A. Morisy
Reports of ecstatic, paranornnal or religious experience in Great Britain and the United States: A comparison of trends. Journalfor the Scientific Study of Religion, 1978, 17:255-268.
- Helve, H.
The world view of young people. A longitudinal study of Finnish youth living in a suburb of metropolitan Helsinki. Annales Academiae Scientiarum Fennica B 267. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1993.
- Heywood, D.
Piaget and faith development: A true marriage of minds? British Journal of Religious Education, 1986, 8: 72-78.
- Hilliard, F. H.
Ideas of God among secondary school children. Religion in Education, 1960, 27: 14-19.
- Hoge, D. R., and E. I. Smith
Normative and non-normative religious experience among high-school youth. Journal for the Scientific Study of Religion, 1982, 43: 69-82.
- Hutsebaut, D., and D. Verhoeven
The adolescents representation of God from age 12 to 18. Journal of Empirical Theology,1991, 4: 59- 72.
- Hyde, K. E.
Religious concepts and religious attitudes I and II. Educational Review, 1963, 15: 132-141, 271-226.
- Religious learning in adolescence. Educational Monographs VIII. University of Birmingham, Institute of Education, Edinburgh: Oliver & Boy,1965.
- Religion in childhood and adolescence: A comprehensive review of the research. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1990.
- Adolescents and religion. In Handbook of youth ministry, edited by D. Ratcliff and J.A. Davies. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1992.
- Inhelder, B., and J. Piaget
The growth of logical thinking from childhood to adolescence, translated by A. Parsons and S. Milgrom. New York: Basic Books, 1958.
- Jaakkola, M.
Peruskoululaisten elämänkysymykset (Life questions of schoolchildren). Master thesis, Faculty of Theology, University of Helsinki, 1988.

James W.

Varieties of religious experience. New York: Longmans, 1902.

Jung, C. G.

Die Psychologie des Unbewussten. (English in Collected Works, Vol. 7). Zurich: Rascher.

1944 Psychologie und Alchemie. (English: Psychology and alchemy. Collected Works. Vol. 12) Zurich: Rascher, 1943.

Kay, W.

Religious thinking. attitudes and personality among secondary pupils in England and ; Ireland. Doctoral dissertation. Reading, 1981.

Kegan, R.

The evolving self: Problems and process in human development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Klein, M.

[1932]

The psycho-analysis of children, translated by A. Strachey and revised by H.A. Thomer in collab. with A. Strachey. New York: Delacorte Press, 1975.

Klingberg, G.

A Study of religious experience in children from 9 to 13 years of age. Religious Education, 1959, 54: 211-216.

Koppe, W. A.

How persons grow in Christian community. Philadelphia: Fortress, 1973.

Larsen, S.

The mythic imagination: Your quest for meaning through personal mythology. New York: Bantam, 1990.

Long, D., D. Elkind, and B. Spilka

The child's conception of prayer. Journal for the Scientific Study of Religion, 1967, 6: 101- 109.

Ludwig, D.J., T. Weber, and T.D. Iben

Letters to God: A study of children's religious concepts. Journal of Psychology and Theology, 1974, 2: 31-35.

Martinsson, E.

Religionsundervisning och mognad (Religious education and maturity). Enjämförande studie av förmågan att tänka abstrakt, förstå liknelser och religiösa begrepp hos barn i årskurserna 2, 4 och 6. Lärarhögskolan i Stockholm, 1968.

McDargh, J.

Psychoanalytic object relations theory and the study of religion: On faith and the imaging of God. Lanham, MD: University Press of America, 1983.

- McGrady, A. G.
A Metaphor and model paradigm of religious thinking. *British Journal of Religious Education*, 1987, 2: 136-141.
- The development of religious thinking: A comparison of metaphoric and Piagetian operational paradigms. Doctoral dissertation, 1990.
- Metaphorical and operational aspects of religious thinking: A discussion in the light of research with Irish Catholic pupils. A paper at ISREV VIII in Banff, Alberta, Canada, 1992.
- Glimpsing the divine: Metaphor and religious thinking. In *Religion and culture in dialogue*, edited by D. Line. Dublin: Columba Press, 1993.
- Meadow, M. I., and R. D. Kahoe
Psychology of religion: Religion in individual lives. New York. Harper & Row, 1984.
- Moseley, R. M., D. Jarvin, and J. W. Fowler
Manual for faith development research. Atlanta, GA: Center for Faith Development, Candler School of Theology, 1986.
- Murphy, R. J. L.
An investigation into some aspects of the development of religious thinking in children aged between six and eleven years. Doctoral dissertation, St. Andrews University, 1979.
- Nelsen, H. M., R. H. Potvin, and J. Shields
The religion of children. Boys Town Center for the Study of Youth Development. Washington D.C.: United States Catholic Conference, 1977.
- Nelson, M. O.
The concept of God and feelings toward parents. *Journal of Individual Psychology*, 1971, 27: 46-49.
- Nembach, U.
Jugend und Religion in Europa (Youth and religion in Europe). Frankfurt am Main: Peter Lang, 1987.
- Nipkow, K. E.
The issue of God in adolescence under growing post-Christian conditions: A Württembergian survey. In *Kasvatus ja uskonto. Toim. M. pyysiäinen*. Porvoo: WSOY, 1988, 187-200.
- Oerter, R.
Moderne Entwicklungspsychologie (Modern developmental psychology). Donauwörth: Verlag Ludwig Auer, 1969.
- Olson, J. M., and M. P. Zanna
Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*, 1993, 44: 117-154.
- Oser, F.

- Stages of religious judgment. In *Toward moral and religious maturity The First International Conference on Moral and Religious Development*. Morristown, NJ: Silver Burdett, 1980.
- The development of religious judgment. In *Religious development in childhood and adolescence*, edited by F.K. Oser and W.G. Scarlett. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.
- Oser, F., and G. Gmünder
Der Mensch: Stufen seiner religiösen Entwicklung (The human being: The stages of his religious development). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1988.
- Oser, F., K. H. Reich, and A. Bucher
Development of belief and unbelief in childhood and adolescence. A Paper at 5th Symposium for Psychology of Religion, Leuven, 1991.
- Paffard, M.
Inglorious Wordsworths: A study of some transcendental experiences in childhood and adolescence. London: Hodder & Stoughton, 1973.
- Parks, S.
The critical years: The young adult search for a faith to live by. San Francisco: Harper & Row, 1986 .
- Peatling, J. H.
The incidence of concrete and abstract religious thinking in the interpretation of three bible stories by pupils enrolled in grades four through twelve in selected schools in the Episcopal Church in the United States of America. Doctoral dissertation, New York University, 1973.
- Cognitive development in pupils in grades four through twelve. The incidence of concrete and abstract religious thinking in American children. *Character Potential: A Record of Research*, 1974, 7: 52-61.
- Cognitive development: Religious thinking in children, youth and adults. *Character Potential: A Record of Research*, 1977, 8: 100-115.
- Peatling, J. H., and C. W. Laabs
A comparison of data from a Lutheran sample of students and the original Episcopalian sample results, with some reference of other analyses undertaken using Laabs' Lutheran data. Doctoral dissertation, 1973.
- Cognitive development of pupils in grades four through twelve: A comparative study of Lutheran and Episcopalian children and youth. *Character Potential: A Record of Research*, 1975, 7: 107-115.
- Peatling, J. H., C. W. Laabs, and T. B. Newton
Cognitive development: A three-sample comparison of means on the Peatling Scale of Religious Thinking. *Character Potential: A Record of Research*, 1975, 7: 159-162.

Pettersson, S.

Mognad och abstract stoff (Maturation and abstract material). En studie av barns sätt att uppfatta visst abstrakt stoff vid en lektionsserie i religionskunskap i årskurs fyra. Pedagogisk-psykologiska institutionen. Lärarhögskolan i Stockholm, 1969.

Piaget, J.

[1929]

The child's conception of the world, translated by J. and A. Tomlinson. St. Albans: Frogmore, 1977.

Intellectual evolution from adolescence to adulthood. Human Development, 1972, 15: 1-12.

Pirinen, H.

Nuorten elämänsymykset identiteetin etsimisessä (English summary: Life problems in adolescence: Young peoples search for identity) Doctoral dissertation, Helsinki: Suomalaisen teologisen kirjallisuuden seura 135, 1983.

Potvin, R. H.

Adolescent God images. Review of Religious Research, 1977, 19: 3-53.

Potvin; H., D. H. Hoge, and H. M. Nelsen

Religions and American youth: with emphasis on Catholic adolescents and young adults. Washington D.C.: United States Catholic Conference, 1976.

Ratcliff, D. (Ed.)

Handbook of preschool religious education. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1988.

Reich, K. H.

Integrating different theories. The case of religious development. Journal of Empirical Theology, 1991, 6: 39-49.

Religious development across the life span: Conventional and cognitive developmental approaches. In Life-Span Development and Behavior, 1992, 11: 145-188.

Cognitive-developmental approaches to religiousness: Which version for which purpose? The International Journal for the Psychology of Religion, 1993, 3: 145-171.

Richmond, R. C.

Maturity of religious judgments and differences of religious attitudes between the ages of 13 and 16 Years. Dipl. in psychology of childhood, University of Birmingham, 1970.

Maturity of religious judgments and differences of religious attitude between the ages of thirteen and sixteen years, Educational Review, 1972, 24: 225-236.

Rizzuto, A.-M

- The birth of the living God, A psychoanalytic study, Chicago: University of Chicago press, 1979.
- Religious development: A psychoanalytic point of view. *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52: 47-60.
- Robinson, M, P,
The "Lumen Vitae" religious projective pictures, Presented as A group Test on Lantern Slides. *Child and Adult before God*, edited by A. Godin. Brussels: Lumen Vitae, 1961.
- Rokeach, M.
Beliefs, attitudes and values, A theory of organization and change, San Francisco Jossey bass, 1972.
- Rosenberg, M. J.
Cognitive structure and attitudinal affect. In *Readings in attitude theory and measurement*, edited by M. Fishbein, New York: Wiley, 1967.
- Die Entwicklung von Gebetskonzepten. (Development of the concepts of prayer), In *Entwicklung von Religiosität: Grundlagen -Theorieprobleme -Praktische Anwendung*, edited by A. A, Bucher and K. H, Reich, Freiburg. Universitätsverlag, 1989.
- Scarlett, W. G., and L. Perriello
The development of prayer in adolescence. *Religious Development in Childhood and Adolescence*, 1991, 52: 63-76.
- Schutze, F.
Prozessstrukturen des Lebenslaufs (The structures of biographical processes). In *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*, edited by J. Matthes, A. Pfeifenberge, and M. Stosberg. Nürnberg: Verlag der nürnberger Forschungsvereinigung, 1981.
- Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens (Cognitive figures of auto- biographical narration). In *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*, edited by M. Kohli and G. Robert Stuttgart: J.B, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1984.
- Shweitzer, F.
Lebensgeschichte und Religion (Life story and religion), *Religiose Entwicklung und Erziehung im Kindes- und Jugendalter*. München: Chr, Kaiser, 1987.
- Schweitzer, F., and A, A, Bucher
Schwierigkeiten mit Religion, (Difficulties with Religion), *Zur subjektiven Wahrnehmung religiöser Entwicklung*. In *Entwicklung von Religiosität: Grundlagen -Theorieprobleme : Praktische Anwendung*, edited by A. A, Bucher and K. H. Reich. Freiburg: Universitätsverlag, 1989.
- Selman, R, L,
The growth of interpersonal understanding. New York Academic Press, 1980.

- Parable teaching- Exploring new worlds. *British Journal of Religious Education*, 1983, 5: 134- 146
- The development of religious thinking: Some linguistic considerations, *British Journal of Religious Education*, 1987, 9:60-69.
- Spilka, B., J. Addison, and M. Rosensohn
Parents, self, and God: A test of competing theories of individual-religion relationships. *Review of Religious Research*, 1975, 16: 154-165.
- Starbuck, E.D.
[1899]
The psychology of religion: An empirical study of the growth of religious consciousness 3rd ed. New York and Melbourne: Walter Scott, 1911.
- Stark R,
Social context and religious experience, *Review of Religious Research*, 1965, 7: 17-28.
- Strommen, M. P.
Five cries of youth. New York: Harper & Row, 1974.
- Strunk, O.
Perceived relationships between parental and deity concepts. *Psychological Newsletter*. New York University, 10, 1959.
- Tamminen, K.
Lasten ja nuorten elämäkysymykset uskontokasvatuksessa (Life questions of children and young people in religious education). *Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisu* 99. Helsinki, 1975.
- Research concerning the development of religious thinking in Finnish students: A report of results. *Character Potential: A Record of Research* 1976, 7: 206-219.
- Lasten ja nuorten uskonnollinen kehitys 1 (The religious development of children and young people I). Helsinki: University of Helsinki, Institute of Practical Theology, *Uskonnonpedagogiikan julkaisu* (Publications on Religious Education) B 5, 1981a.
- Lasten ja nuorten uskonnolliset kokemukset (Religious experiences of children and, young people). Helsinki: University of Helsinki, Institut of Practical Theology, *Uskonnonpedagogiikan julkaisu* (Publications on Religious Education) B 6, 1981 b.
- Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluiässä I: ajattelu ja käsitys Raamatusta (Religious concepts of children and young people in school-age I: Thinking and the concept of the Bible). Helsinki: University of Helsinki. Institute of Practical Theology, *Uskonnonpedagogiikan julkaisu* (Publications on Religious Education) B 9, 1983a.

- Lasten ja nuorten uskonnolliset käsitteet kouluiässä 2: jumalakuva, rukouskäsitteys ja käsitys kuolemasta (Religious concepts of children and young people in school-age 2: i; Image of God, concept of prayer and concept of death) 1983b.
- Religious experiences of children and young people. Research Reports on Religious Education C 2, Institute of Practical Theology, University of Helsinki, 1983c.
- Mihin koululaiset ja heidän vanhempansa uskovat ? (What do pupils and their parents believe in?) Helsinki: University of Helsinki, Institute of Practical Theology, Uskonnonpedagogiikan julkaisuja (Publications on Religious Education) B 14, 1985.
- Existential questions in early youth and adolescence. Research Reports on Religious Education C5/1988. Institute of Practical Theology, University of Helsinki, 1988.
- Religious development in childhood and youth. An empirical study. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae B* 259. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia (Distribution: Helsinki: Tiedekirja) 1991.
- Comparing Oser's and Fowler's developmental stages on the basis of empirical studies among Finnish young adults and adults. A paper presented at ISREV VIII, August, in Banff, Alberta, Canada 1992.
- Tamminen, K., R. Vianello, J-M Jaspard, and D. Ratcliff
- The religious concepts of preschoolers. In *Handbook of preschool religious education*, edited by D. Ratcliff. Birmingham, AL: Religious Education Press, 1988.
- Thouless, R. H., and L. B. Brown
- Petitionary Prayer: Belief in its appropriateness and causal efficacy among adolescent girls. In *From religious experience to a religious attitude*, edited by A. Godin. Chicago: Loyola University Press, 1965.
- Thun, T.
- Die religiöse Entscheidung der Jugend (The religious decision of adolescents). Stuttgart: Ernst Klett, 1963.
- Die Religion des Kindes (The religion of a child). Zweite, durchges. Aufl. Stuttgart: Ernst Klett, 1964.
- Thurstone, L. L., and E.J. Chave
- The measurement of attitude: A psychophysical method and some experiments with a scale for measuring attitude toward the church. Chicago: University of Chicago Press, 1929.
- Turner, E. B.
- Religious understanding and religious attitudes in male urban adolescents. Doctoral dissertation, The Queen's University of Belfast, 1970.
- General cognitive ability and religious attitudes in two school systems. *British Journal of Religious Education*, 1980, 2: 136-141.

- Overview and theoretical perspectives. In *The parental figures and the representation of God*. edited by A. Vergote. The Hague. Mouton, 1981.
- Vergote. A.. A. Tamayo. L. Pasqua1i, M. Bonami. M. R. Pattyn. and A. Custers
Concept of God and parental images. *Journal for the Scientific Study of Religion*,1969, 8: 79-87.
- Vianello, R.
Ricerche psicologiche sulla religiosita infantile (Psychological research on the religion ; of children) Firenze: Giunti, 1980.
- Vianello. R.. K. Tamminen. and D. Ratcliff
The religious concepts of children. In *Handbook of childrens' religious education*, edited by D. Radcliff. Birmingham. AL. Religious Education Press, 1992.
- Vukkunen. T.P.
Yksilön uskonnollinen kehitys (The religious development of an individual).
Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisu 94. Helsinki, 1975.
- Waern, Y.
Ymmätämispöessit (The processes of understanding). In *Johdatus kognitiiviseen psykologiaan (Introduction to cognitive psychology)*. edited by E. Hjelmquist, L. Sjöberg. and H. Montgomery. Vaasa: Gaudeamus, 1982.
- Zeininger. K.
Magische Geisteshaltung im Kindesalter und ihre Bedeutung für die religiöse Entwicklung (Magical spirituality and its meaning for religious development). Leipzig, 1929.
- Wulff, D. M.
Psychology of religion. Classic and contemporary views. New York. Wiley, 1991.